עתיקות 85, התשע״ו

שרידים מתקופת הברזל 2ב׳ עד התקופה העות׳מאנית באעבלין

ראפע אבו־ריא

הכפר אעבלין שוכן בצדו המזרחי של עמק עכו, על אם הדרך הרומית העתיקה המחברת בין עכו לטבריה (רול תשמ״ו; אביעם תשס״ג; סטפנסקי תשס״ג:22). היישוב מוזכר במקורות הספרותיים משלהי המאה הא׳ לסה״נ (ספראי תשמ״ב:154), ובמקורות היהודיים נקרא בשם אֶבְלַיִם (תוספתא עירובין רפ״א:138). ממצאים שהתגלו באתר מעידים כי התקיים בו יישוב יהודי: משקוף מעוטר בשתי ורדות ועליו כתובת בארמית, ״זכור לטוב ברוך אלכסנדרוני אשר כאן תרם ועשה את השער הזה״ (נווה תשל״ח:42–43), ודלת אבן של מערת קבורה ועליה תבליט של מנורה בת שבעה קנים (ברסלבי תשי״ד:270–288). אבי־יונה (תשכ״ג:134) הציע כי במקום היה בית כנסת. בשנת 1047 לסה״נ ביקר במקום הנוסע נאסר ח׳סרו אשר כתב: ״ והמשכתי לכפר אחר, הנקרא אעבלין ובו קבר הוד עליו השלום בקרתי בו... כמו כן ביקרתי שם בקבר הנביא עוזיר עליו השלום״ (ח׳יסרו 1945:16).

בכפר נמצאו שרידים מן התקופות הצלבנית והממלוכית (מוקארי תשנ״ט), אך הוא אינו מופיע בחוזה הברית הממלוכי־הצלבני מאמצע המאה הי״ג לסה״נ (Barag 1979). עד כה טרם נמצאו בכפר שרידים מראשית התקופה העות׳מאנית, והוא גם אינו מופיע ברשימת המיסוי מסוף המאה הט״ז לסה״נ (Hütteroth and Abdulfattah 1977). נראה שבתקופה זו היה האתר נטוש. ההתיישבות הנרחבת והסדירה במקום התחדשה כנראה רק בראשית המאה הי״ח לסה״נ, בתקופתו של ד׳אהר אל־עמר, אשר בנה חומה ומגדלים שהקיפו חלק מן הכפר העתיק (גרן תשמ״ה:285). יוסף, אחיו של ד׳אהר אל־עמר, בנה במקום מסגד גדול בשנים 1766–1767. כתובת המתעדת את בנייתו משולבת בתוספת למסגד שנבנתה במאה הכ׳.

חפירות מספר נערכו בעבר באעבלין, ובהן נחשפו מערות קבורה מהמאות הא׳–הד׳ לסה״נ (פייג תש״ס), מחילות מסתור מן המאות הא׳–הב׳ לסה״נ ושרידים צלבניים (מוקארי תשנ״ט). בחתך שבדק יתאח (תש״ס) נחשפו בור מים, שני מתקנים מטויחים וקיר, שאינם מתוארכים, וכן חלק ממערכת מסתור. מאמר זה מסכם שלוש חפירות שנערכו בשל עבודות פיתוח בגרעין הכפר (שטחים A–C; איור 1), ובהן נתגלו 13 שכבות יישוב, החל מתקופת הברזל 2ב׳ וכלה בתקופה העות׳מאנית המאוחרת (טבלה 1).[1]

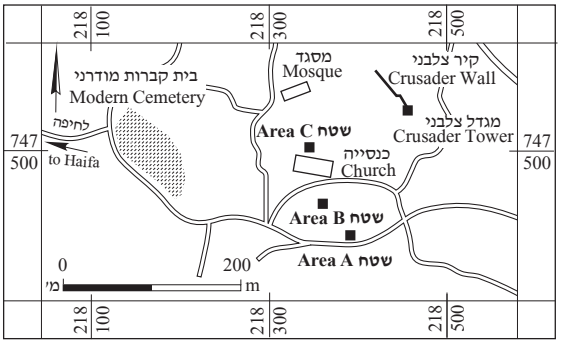

איור 1. מפת איתור.

שטח A

החפירה (6 × 15 מ׳) נערכה בראש המדרון הדרומי של גרעין הכפר, כ־100 מ׳ מדרום לכנסייה היוונית האורתודוכסית וצמוד למבנה משלהי המאה הי״ט לסה״נ. בחפירה נחשפו שתי שכבות יישוב, מהתקופה הביזנטית (שכבה VII) ומהתקופה העות׳מאנית (שכבה I).

שכבה VII: התקופה הביזנטית (תכנית 1)

נחשף חלקו הדרומי של מבנה. קירות המבנה (0.6–1.0 מ׳ רוחב) נבנו מאבני גזית מגיר רך (0.5 × 0.6 × 0.7 מ׳). הקיר הדרומי (W2) נחשף למלוא אורכו (12.7 מ׳), והוא יוצר עם קיר 5 את הפינה הדרומית־המזרחית של המבנה. חלקו המערבי של קיר 2 בנוי משורה אחת של אבני גזית, וחלקו

טבלה 1. שכבות היישוב על פי שטחי החפירה

השכבה	שטח A	שטח B	שטח C	התקופה
I	+	+		עות׳מאנית, המאות הי״ח–הי״ט לסה״נ
II	חרסים אחדים	חרסים אחדים	+	ממלוכית, המאות הי״ג–הט״ו לסה״נ
III		+		צלבנית, המאות הי״ב–הי״ג לסה״נ
IV		+	+	פאטמית, המאות הי׳–הי״א לסה״נ
V		חרסים אחדים	חרסים אחדים	עבאסית, המאות הט׳–הי׳ לסה״נ
VI			חרסים אחדים	אומיית, המאות הז׳–הח׳ לסה״נ
VII	+	+	+	ביזנטית, המאות הה׳–הז׳ לסה״נ
VIII		+	+	רומית מאוחרת–ראשית התקופה הביזנטית, המאות הג׳–הה׳ לסה״נ
IX		+	+	רומית תיכונה, המאות הא׳–הב׳ לסה״נ
X		+	+	רומית קדומה, המאה הא׳ לפסה״נ – המאה הא׳ לסה״נ
XI			חרסים אחדים	הלניסטית, המאות הג׳–הב׳ לפסה״נ
XII			חרסים אחדים	פרסית, המאות הה׳–הד׳ לפסה״נ
XIII			חרסים אחדים	ברזל 2ב׳, המאות הי׳–הט׳ לפסה״נ

המזרחי — משתי שורות; גם קיר 5 בנוי משתי שורות של אבנים. לאורך קיר 2 נחשפו חלקיהם של שלושה חדרים. החדר המזרחי (L120; 5.1 מ׳ רוחב) גדול משאר החדרים. פתח הכניסה לחדר היה בקיר 2, בפינה הדרומית־המערבית של החדר. רצפת החדר עשויה מגיר כתוש, ועליה נמצאה מפולת אבנים ואפר (L113), שהכילה שברי גוף של כלים מן התקופה הביזנטית (למשל איור 2:8).

החדר המרכזי (L111; 2.2 מ׳ רוחב), תחום בקירות 2, 3 ו־7, שנבנו משורה אחת של אבנים; האחרון השתמר לגובה של שלושה נדבכים. רצפת החדר עשויה גיר כתוש (כ־0.1 מ׳ עובי). בחלק הדרומי של החדר נחפר בור בדיקה (L112) לעומק של כ־0.6 מ׳ עד סלע האם. בלוקוס זה נמצאו מעט שברי גוף של כלים מהתקופה הביזנטית. על רצפת החדר (L111) נמצא מטבע המתוארך למאה הד׳ לסה״נ (ר׳ Kool, this volume: No. 3). על הרצפה הייתה מפולת של אבני גזית ושרידי שרפה (L105, L107). במפולת נמצא מכלול עשיר של כלי חרס מסוף המאה הה׳ עד סוף המאה הו׳ לסה״נ (להלן).

לחדר המערבי (L119; 3.2 מ׳ רוחב) רצפה עשויה מגיר כתוש, ובתוכה הותקן טבון עגול (L117; 1 מ׳ קוטר, 0.2 מ׳ עומק), שלתוכו חדר מילוי שמקורו ביסוד של קיר ממבנה סמוך משלהי התקופה העות׳מאנית. על רצפת החדר וקירותיו נערמו מפולות של אבני גזית גדולות (L105, L107, L108), ומילוי של אדמה ואפר, המעידים על הרס המבנה. מתוך אלה נלקטו שברים של כלי חרס מהתקופה הביזנטית (איור 2).

מחוץ למבנה, ממזרח לקיר 5, נמצאו הצטברויות אדמה (L110, L118) שהכילו מעט שברי כלי חרס וזכוכית מתקופה זו. בלוקוס 110 נמצא מטבע מאמצע המאה הד׳ לסה״נ; מטבע נוסף מאותו פרק זמן התגלה בלוקוס 101, קרוב לפני השטח (ר׳ Kool, this volume: No. 2). כן נמצאו חרסים אחדים מהתקופות הפאטמית והממלוכית (שכבות IV ו־II).

שכבה I: התקופה העות׳מאנית (תכנית 1)

מעל המבנה הביזנטי נחשף לאורך 9 מ׳ קיר תמך (W1; 0.3 מ׳ עובי, 1.5 מ׳ גובה; תכנית 1: חתך 1–1), שנבנה היטב משורה אחת של אבנים מהוקצעות בגודל בינוני (0.25 × 0.30 × 0.35 מ׳). בצדו הדרומי של הקיר הפונה למדרון נמצאו מילויים ומפלסי חיים בני זמננו (L100–103, L106, L115) המגיעים עד יסוד הקיר, אשר נשען על אבני המפולת של המבנה הביזנטי משכבה VII. מתוך מילויים אלה ומיסוד הקיר נלקטו שברי חרסים ומקטרות המתוארכים למאה הי״ח לסה״נ (איור 3). קיר 1 משולב בחלקו המזרחי בקיר 6, אשר היה שייך למבנה שלא נחפר, אך חלקים מקירותיו (W4, W6) תועדו. בקירות אלה ניכר שימוש משני באבני גזית שמקורן כנראה במפולות של המבנה הביזנטי. מדרום לקירות 4 ו־6 נמצאו הצטברויות אדמה (L109) שהכילו מעט כלי חרס מזוגגים (איור 3).

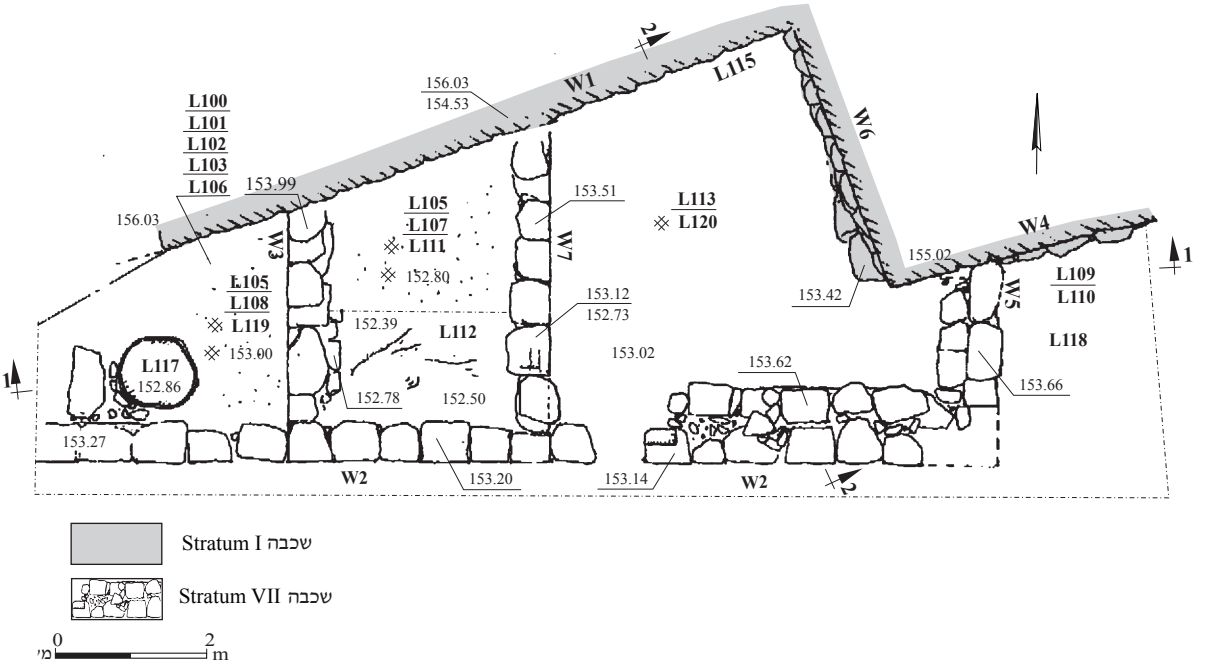

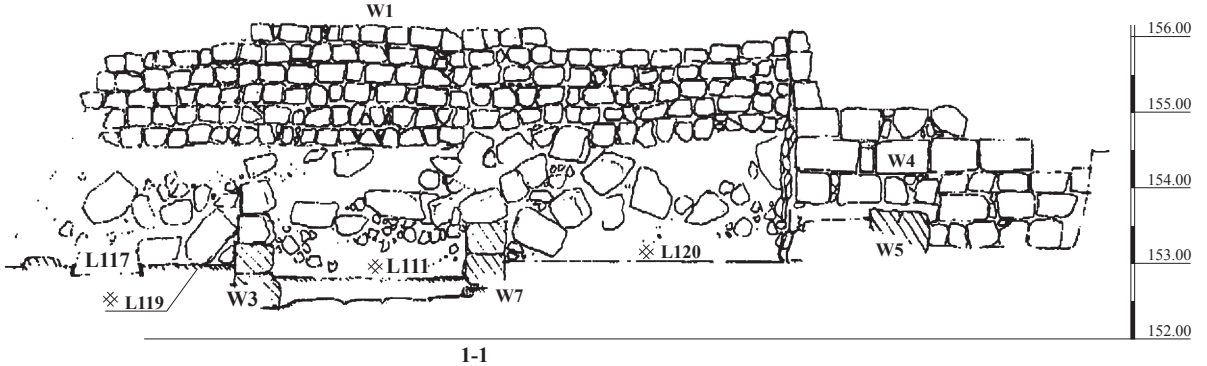

1-1

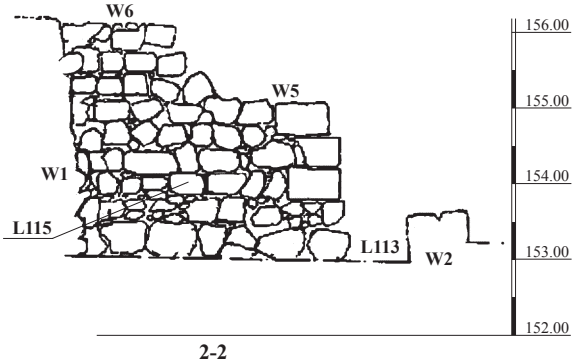

2-2

תכנית 1. שטח A, שכבות VII ו־I, תכנית וחתכים.

הממצאים

התקופה הביזנטית

נמצאו כלי חרס ממגוון טיפוסים, ובעיקר קערות, קנקנים וסירי בישול, השייכים למכלול המתוארך למאה הו׳ – ראשית המאה הז׳ לסה״נ. בכלים בולטות שתי קבוצות: קערות מיובאות וקדרות עשויות ביד.

קערות מיובאות (איור 2:1–4).— קערה מס׳ 1 היא מטיפוס Red Slip Phoenician A10, שתוארך למאה הו׳ – ראשית המאה הז׳ לסה״נ (Hayes 1972:

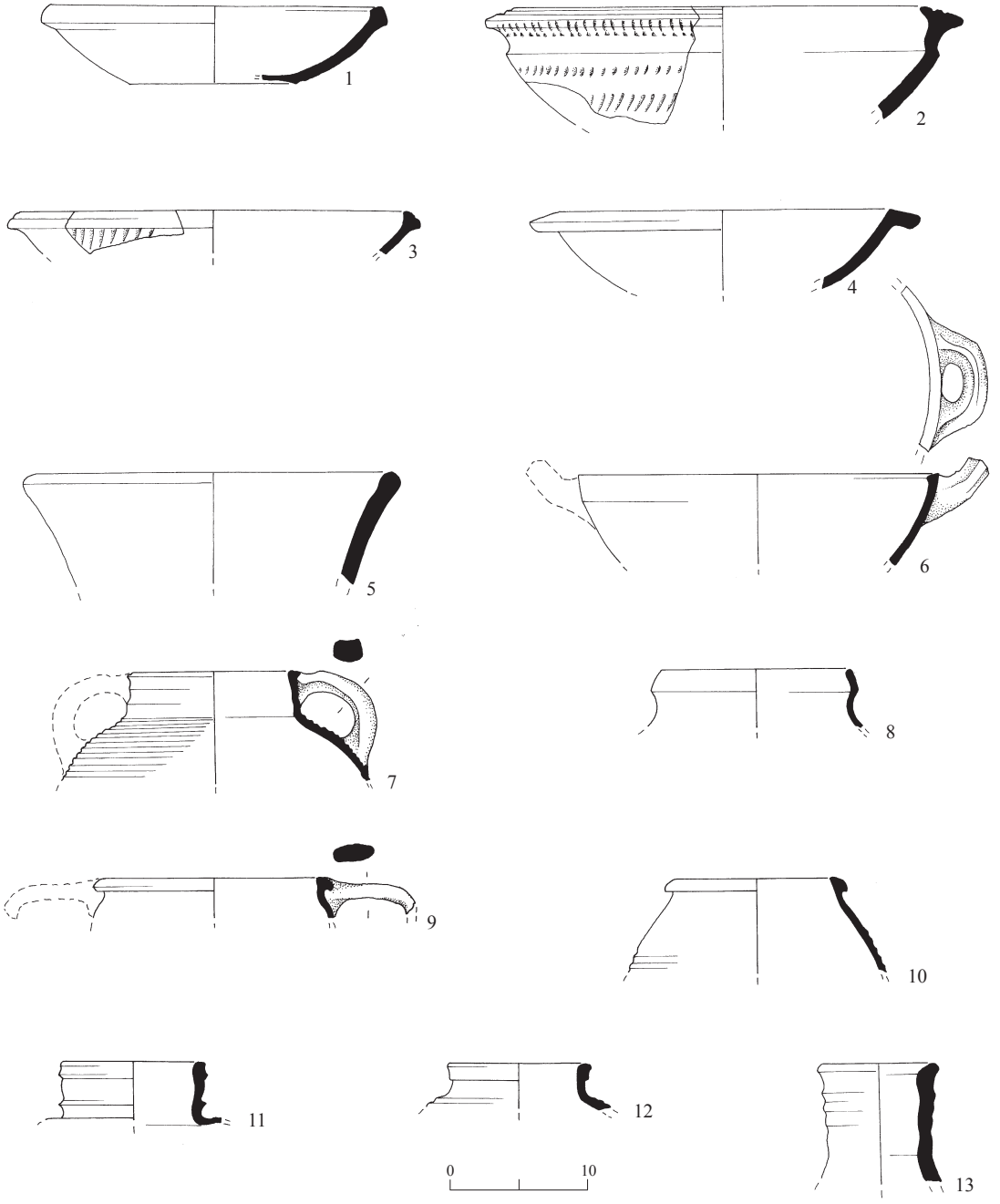

איור 2. שטח A, כלי חרס מהתקופה הביזנטית.

איור 2

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור
1	קערה	107	1046	טין כתום, חסמים לבנים קטנים מעטים, חיפוי אדום
2	קערה	107	1042	טין חום כתום, חסמים לבנים קטנים ובינוניים רבים, חיפוי אדום
3	קערה	105	1035	טין חום כתום, חסמים לבנים קטנים, חיפוי אדום
4	קערה	107	1042	טין אדום, חסמים לבנים קטנים ובינוניים, חיפוי אדום
5	קדרה	107	1041	טין אפור, חסמים שחורים קטנים, חיפוי ומרוק כתום בהיר
6	קערת בישול	105	1033	טין חום כתום, חסמים לבנים ושחורים קטנים
7	סיר בישול	107	1028	טין כתום, חסמים לבנים קטנים מעטים
8	סיר בישול	113	1024	טין אדום, חסמים לבנים ושחורים קטנים
9	סיר בישול	107	1040-2	טין אדום כתום, חסמים לבנים קטנים ובינוניים
10	סיר בישול	107	1040-1	טין אדום כתום, חסמים לבנים קטנים ובינוניים
11	קנקן	105	1036-2	טין אדום, חסמים לבנים קטנים, חיפוי שחור
12	קנקן	107	1040	טין אדום, חסמים לבנים קטנים, חיפוי שחור
13	אמפורה	105	1036-3	טין כתום, חסמים לבנים קטנים ובינוניים רבים

343–346, Form 10A, Fig. 71:1). קערות מס׳ 2 ו־3 מייצגות שני טיפוסים של Cypriot Red Slip: לראשונה תעלה וזיווי מתחת לשפה שטוחה, והיא מתוארכת לאמצע המאה הו׳ לסה״נ (Hayes 1972:377–379, Form 7, Fig. 81), ולשנייה שפה פשוטה, והיא מתוארכת לסוף המאה הה׳ – המאה הו׳ לסה״נ (Hayes 1972:379–382, Form 2, Fig. 80). קערה עמוקה מס׳ 4 היא מטיפוס African Red Slip, ולה שפה שטוחה ומשוכה כלפי חוץ, ומתוארכת לסוף המאה הה׳ – ראשית המאה הו׳ לסה״נ (Hayes 1972:148, Form 94, Fig. 27).

קדרות עשויות ביד (איור 2:5).— אלה הן קדרות מקומיות שלהן שפה פשוטה, מעוגלת, והן מחופות וממורקות. כלים אלה נפוצים בגליל התחתון ובעמקים (אבשלום־גורני תש״ס:52–53, איור 8:5).

קערת בישול (איור 2:6).— לקערת צורה חצי־כדורית, שפה פשוטה ושטוחה וידיות אופקיות מתחת לשפה. טיפוס זה מופיע באתרים רבים מהתקופה הרומית המאוחרת עד התקופה העבאסית (Magness 1993:211, Form 1).

סירי בישול שלהם צוואר (איור 2:7, 8).— לכלי צוואר זקוף, תעלה בצדה החיצון של השפה ושתי ידיות משוכות מהשפה אל גוף הכלי המצולע. כלים דומים נמצאו בחורבת עוצה, שם הם מתוארכים למאות הד׳–הו׳ לסה״נ (בן־תור תשכ״ו: איור 2:11). לכלי מס׳ 8 שפה פשוטה וצוואר מזווה. הכלים נפוצים במישור החוף ובגליל המערבי ומתוארכים לסוף התקופה הביזנטית, המאה הז׳ לסה״נ (אבשלום־גורני 2002:234, איור 10:22).

סירי בישול חסרי צוואר (איור 2:9, 10).— לכלים אלה שפה רחבה נוטה חוצה ושתי ידיות המשוכות מן השפה אל הגוף. כלים דומים נמצאו בירושלים ותוארכו למאות הו׳–הח׳ לסה״נ (Magness 1993:219, Form 4A:2).

קנקנים (איור 2:11, 12).— לכלים אלה שפה שטוחה, מעובה ומקופלת כלפי חוץ, שלה חתך מלבני. לכלי מס׳ 11 צוואר קצר, ולכלי מס׳ 12 צוואר ארוך ורכס בתחתיתו. קנקנים אלו שויכו על ידי אבשלום־גורני (תשנ״ט:63, איור 5:1–6). לקבוצת הקנקנים החביתיים מטיפוס חורבת קב, המתוארכת למאות הה׳–הו׳ לסה״נ.

אמפורה (איור 2:13).— לאמפורה צוואר צר וגבוה וצילוע רדוד. אמפורות כאלה נפוצות באתרי הים התיכון במאות הו׳–הז׳ לסה״נ ומקורן כנראה באנטיוכיה או בקפריסין. בארץ נמצאו אמפורות דומות בקיסריה, בתל כיסן ובחורבת עובש, והן מטיפוס יאסי אדה 4.2.2 של אבשלום־גורני (תשנ״ט:21–81, איור 10:5–6).

התקופות הממלוכית והעות׳מאנית

קערות (איור 3: 1–4).— קערה מס׳ 1 היא מטיפוס Soft Paste Ware, המעוטר בפנים בצבעים שחור, כחול וירוק מתחת לזיגוג אלקלי שקוף. כלים אלה נפוצים בסוריה ובטורקיה. הייז משייך את מקורם לאזניק, ומתארך אותם למאה הט״ז לסה״נ (Hayes 1992:224–225). לקערה מזוגגת מס׳ 2 שפה פשוטה המשוכה כלפי חוץ. הכלי מעוטר בפנים במכחול מתחת לזיגוג בגוונים צהוב, ירוק וחום כהה. כלים אלה מיובאים, וכמותם נמצאו בעכו ובאתרים אחרים מהתקופה העות׳מאנית (עדנה שטרן, מידע בעל פה). לקערה המיובאת מס׳ 3 שפת מדף משוכה למעלה ומצוירת בפנים בפסים חומים. לקערה מיובאת מס׳ 4 שפה משולשת, מקופלת חוצה ומצוירת בפסים מתחת לזיגוג ירוק. כלים דומים נמצאו ברמת הנדיב (Boas 2000:217, Pl. III:1–3) ובקאוקליה (kouklia) שבקפריסין, שם הם מתוארכים מסוף המאה הי״ט עד ראשית המאה הכ׳ (von Wartburg 2001:375–378, Figs. 7:48–54; 10:18–23).

קערות בישול (איור 3: 5, 6).— לקערה מס׳ 5 שפה משולשת המשוכה כלפי חוץ. טיפוס זה מופיע בכמה אתרים בארץ ומתוארך לתקופה הממלוכית (המאות

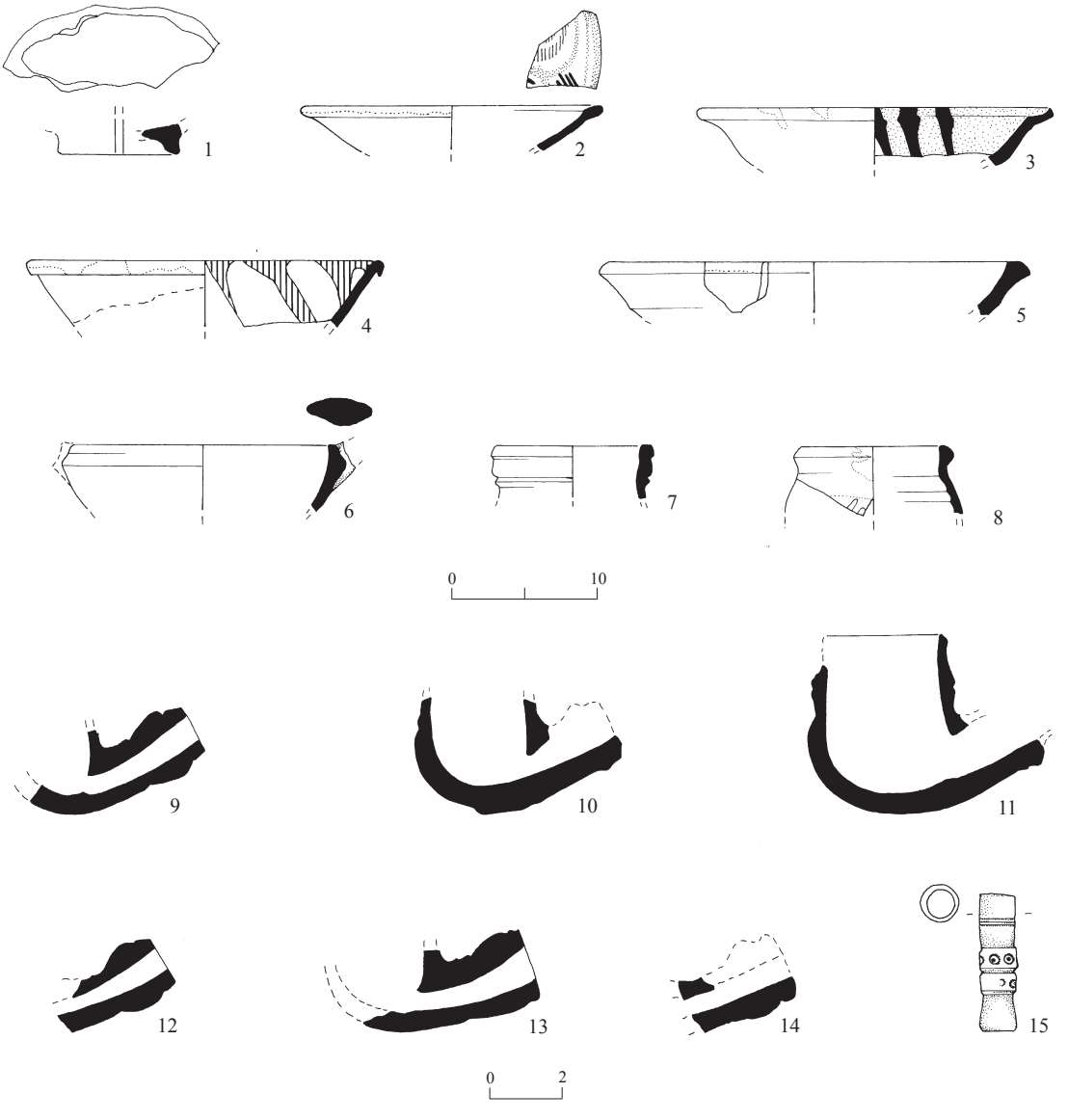

איור 3. שטח A, כלי חרס מהתקופות הממלוכית והעות׳מאנית.

◀ איור 3

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור
1	קערה	103	1015	טין כתום, חסמים לבנים קטנים מעטים, זיגוג מעל עיטור מכחול
2	קערה	115	1065	עיטור מצויר, פסים שחורים וכתמים בטורקיז ובכחול, זיגוג שקוף
3	קערה	117	1069-1	טין כתום, זיגוג צהוב חרדל וכתמים בגוון חום כתום בתוך הכלי ועל השפה
4	קערה	106	1039	טין אדום, זיגוג ירוק וכתמים בירוק כהה
5	קערת בישול	109	1025	טין כתום, חסמים לבנים קטנים, זיגוג חום צהוב בפנים הכלי ועל השפה
6	קערת בישול	105	1110	טין שחור גס, חסמים לבנים קטנים וקוורץ, חיפוי אדמדם
7	קנקן	102	1009	טין אפור, חסמים לבנים ושחורים קטנים, חיפוי אדום בחוץ
8	קנקן	117	1069-2	טין חום בהיר מפולם היטב, חיפוי כתום וזיגוג ירוק כהה על השפה והצוואר, עיטור של פסי מכחול בחום
9	מקטרת	103	1017	טין אפור, מרוק אדום, עיטור פסים ונקודות
10	מקטרת	101	1005	טין אפור, מרוק אדום, עיטור פסים ונקודות
11	מקטרת	101	1004	טין אפור, מרוק אדום, עיטור פסים ונקודות
12	מקטרת	103	1017	טין אפור, מרוק אפור
13	מקטרת	100	1000	טין אפור, מרוק אפור, עיטור פסים ונקודות
14	מקטרת	103	1022	טין כתום בהיר, עיטור פסים ונקודות
15	פומית	101	1006	עצם, עיטור נקודות

הי״ד–הט״ו לסה״נ) ואף לאחר מכן (Avissar and Stern 2005:97, Fig. 41:6). קערה מס׳ 6 עשויה ביד מטין שחור וגס. לכלי שפה משולשת ומזווה כלפי פנים וידיות מדף. כלי דומה נמצא ביקנעם, שם הוא מתוארך לראשית התקופה העות׳מאנית (Avissar 2005:66–68, Figs. 2.20:7, 9).

קנקנים (איור 3:7, 8).— לכלי מס׳ 7 שפה מרובעת ושטוחה המקופלת כלפי חוץ, ותעלה עמוקה תחתיה. קנקן דומה נמצא ביקנעם, שם הוא מתוארך למחצית השנייה של המאה הי״ג – המאה הט״ו לסה״נ (Avissar and Stern 2005:102, Fig. 42:7). לקנקן מס׳ 8 שפה פשוטה, מעובה, מקופלת כלפי חוץ ומזוגגת בירוק עד החלק העליון של הצוואר. על הגוף סימנים לצביעת קווים בחום. כלי זה שייך למשפחת ראשייה אל־פוח׳אר, וסביר לתארכו למאה הי״ט לסה״נ (זבולון תשל״ח:195:8).

מקטרות[2] (איור 3:9–15).— שלוש מהמקטרות (מס׳ 9–11) מקומיות: למס׳ 9 גוף קטן ועיטור עשיר; למס׳ 10 גוף בינוני ועיטור דומה לזה של מס׳ 9; ולמס׳ 11 גוף גדול ועיטור דל. טיפוס זה מתוארך למאות הי״ח–הי״ט לסה״נ (Avisar 2005:84–85). מקטרות מס׳ 12 ו־13 שייכות לקבוצת המקטרות האפורות. מקטרת מס׳ 12 קטנה ולה עיטור פשוט, ומקטרת מס׳ 13 בינונית ולה עיטור מורכב. טיפוס זה נפוץ באתרים רבים ומתוארך למאות הט״ז–הי״ח לסה״נ (Avisar 2005:83–84, Fig. 4.1:1), וכן נפוץ מאוד בעכו, שם הוא משויך לקבוצה 2 ומתוארך לראשית המאה הי״ח לסה״נ (Shapiro, forthcoming). מקטרת מס׳ 14 מעוטרת בצבע צלהב. מקטרות דומות לה נמצאו בעכו, שם הן מתוארכות לסוף המאה הי״ז לסה״נ (Shapiro, forthcoming). כן נמצאה פומית של מקטרת (מס׳ 15) עשויה מעצם, המעוטרת במרכזה בשתי רצועות מנוקדות בטכניקת חירור.

שטח B

שטח זה נמצא בראש הכיפה של המרכז העתיק של הכפר, בתוך מתחם מקודש לאוכלוסייה הנוצרית, הקשור לחייה של הקדושה מרים בוארדי שפעלה במקום במאה הי״ט (Cumming 1998:263–265). בחפירות נמצא של רצף שכבות מהתקופה הרומית עד העת המודרנית.

שכבה X: התקופה הרומית הקדומה (תכנית 2) נחשפה ברכה מלבנית, חצובה בסלע (L187; 1.16 × 1.60 מ׳, עומק מרבי 1.8 מ׳; איור 4), שזוהתה כמקווה טהרה. אל המקווה ירדו בשלוש מדרגות

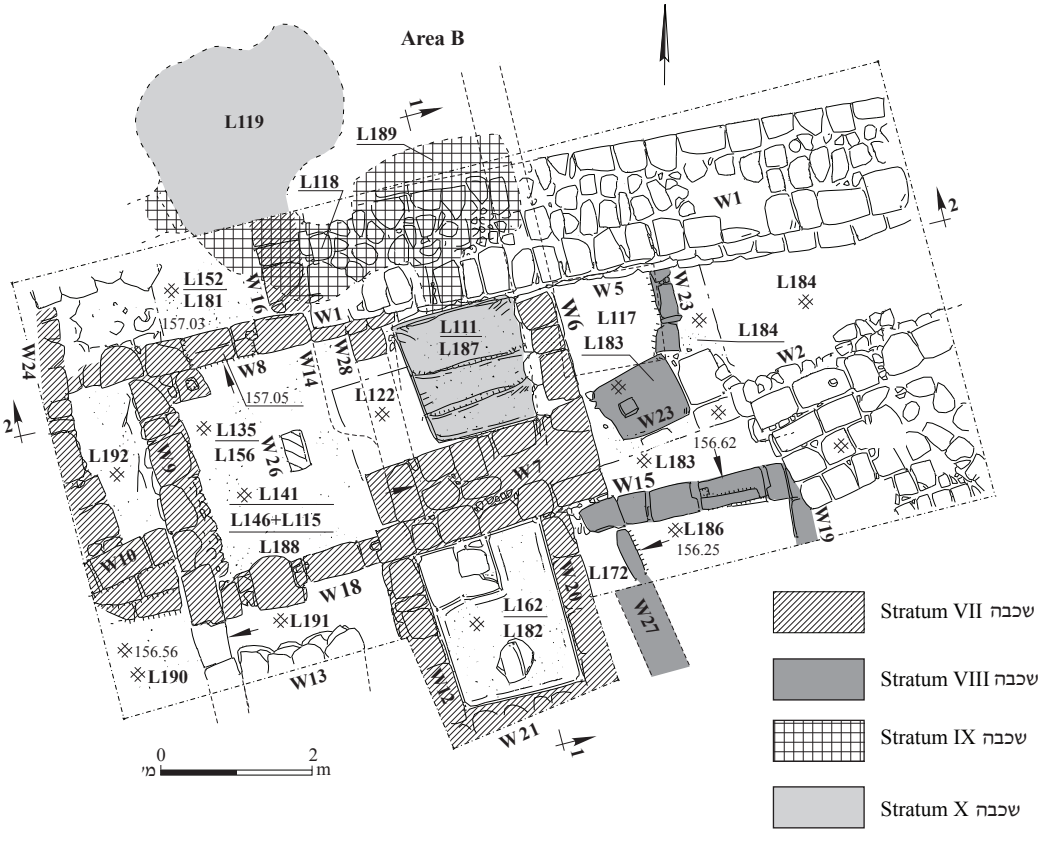

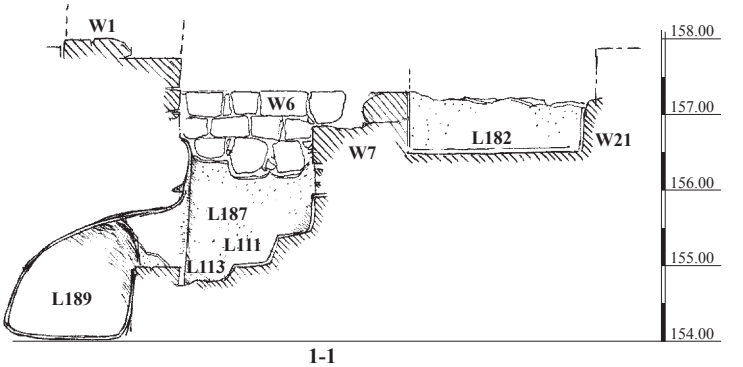

1-1

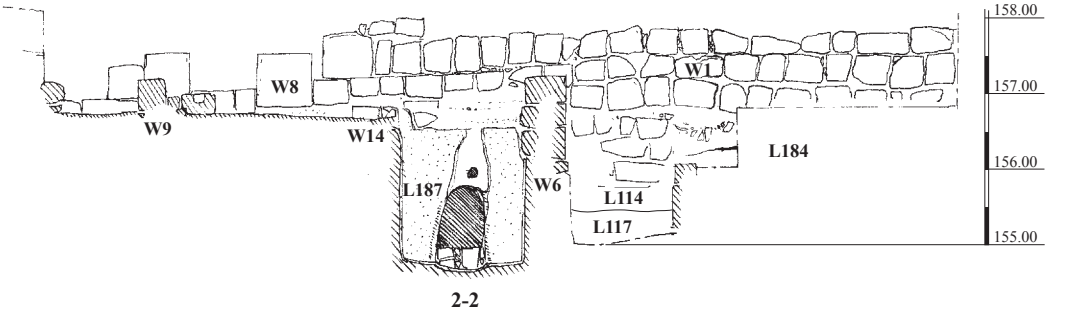

2-2

תכנית 2. שטח B, שכבות VII–X, תכנית וחתכים.

רחבות החצובות לכל רוחב הדופן הדרומית. הדפנות, הרצפה והמדרגות מטויחות בטיח הידראולי אפור. סמוך למקווה מצפון־מערב נמצא בור מים מעוגל (L119; כ־2.5 מ׳ קוטר) מטויח בטיח הידראולי אפור, הזהה לטיח במקווה. בבור ובמקווה נמצא מילוי מימי הביניים, ועל כן אין אפשרות לתארכם במדויק. עם זאת, על פי השוואה טיפולוגית למקוואות טהרה מהתקופה הרומית הקדומה, ניתן לשייך את המקווה והבור לתקופה זו.

שכבה IX: התקופה הרומית התיכונה (תכנית 2)
בדופן הצפונית של המקווה משכבה X נחצב פתח קמור (0.6 רוחב, 1.05 מ׳ גובה, 0.6 מ׳ עובי הדופן; איור 4), שהוביל אל בור חצוב שלו תקרה מקומרת (L189; 1.5 × 2.2 מ׳, גובה מרבי 1.5 מ׳) וכולו מטויח בטיח הידראולי. בתחתית הדופן המערבית של בור זה נחצבה מחילה (L118; 1 מ׳ גובה ממוצע) שגם תקרתה מקומרת. המחילה הובילה אל בור מים 119 משכבה X. בור זה היה מחובר דרך פתח מקומר לחלל ממערב לו, אך זה לא נחפר. נראה כי בשכבה זו נוצרה מערכת מסתור באמצעות חיבור חללים ומתקנים, תוך ויתור על השימוש במקווה. מערכות מסתור תת־קרקעיות שבהן בורות מים, מחילות וחדרים, נחשפו בעבר באעבלין ותוארכו לתקופות הרומית התיכונה והמאוחרת (המאות הב׳–הג׳ לסה״נ; מוקארי תשנ״ט:25–26). מערכות דומות, המורכבות ממאגרי מים וממקוואות טהרה שיצאו מכלל שימוש, ידועות באתרים אחרים בגליל, למשל בציפורי (שבטיאל תש״ע:157–160, איורים 204–207).

שכבה VIII: התקופה הרומית המאוחרת – ראשית התקופה הביזנטית (תכנית 2)
בשכבה זו בוטלה מערכת המסתור, וחלל המקווה נחתם ברצפת טיח אפורה (L122; כ־2 ס״מ עובי). רצפת הטיח נפגעה ברובה מבניית קיר 14 משכבה VI (להלן). כמו כן, נסתם הפתח במקווה (איור 4) שהוביל לבור 189, ומחילה 118 טויחה בטיח הידראולי ובו חרסים כתושים כדי ליצור מאגר מים גדול. ממזרח למקווה נחשפו חלקים של שני חדרים צפוני (L184) ודרומי (L186). בין שני החדרים מפריד קיר 15, ובו נמצא פתח (1 מ׳ רוחב; איור 5). רצפת החדר הצפוני עשויה גיר כתוש; משולבת בה אבן גזית גדולה (L183; 0.8 × 1.0 מ׳, גובה 0.7 מ׳) וחצובה בה מגרעת מרובעת (0.2 × 0.2 × 0.2 מ׳; איור 6). אל פינת האבן ניגש קיר נמוך (W23; 0.7 מ׳ גובה). נראה שהאבן וקיר 23 היו חלק ממתקן שתפקידו אינו ברור. החדר הצפוני נפגע ברובו מבנייה בשכבות III–VI. בקיר המערבי (W27) של החדר הדרומי נחשף סף של פתח שהוביל לחדר ממערב, שנותר טמון תחת הברכה משכבה VII (להלן). החדר הדרומי נפגע מבור מודרני ומבנייה מהתקופה העות׳מאנית. בשל ההפרעות המאוחרות הללו אין בידינו די ממצאים לתיאורך שכבה

איור 4. שטח B, שכבה X, מקווה הטהרה, מבט לצפון; שימו לב לסתימת הפתח למחילה.

איור 5. שטח B, שכבה VIII, סף בקיר 15, מבט לצפון.

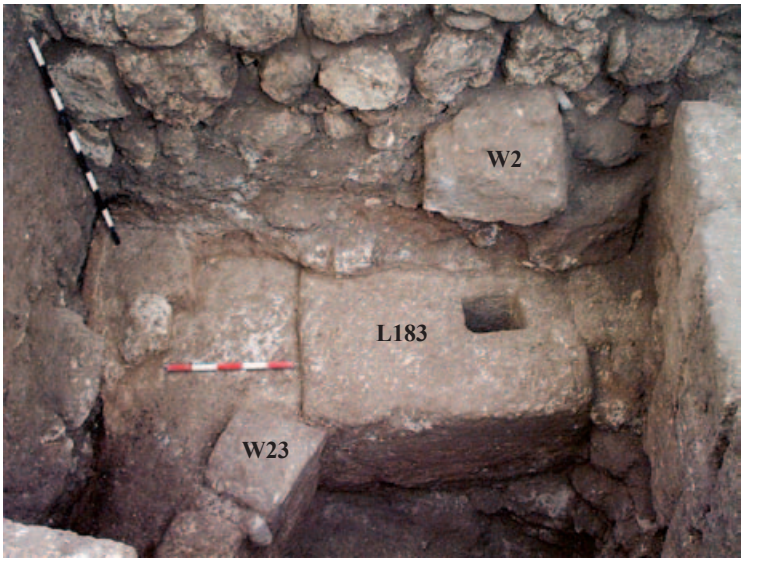

איור 6. שטח B, שכבה VIII, מתקן 183 תחת קירות 2 ו־6, מבט לצפון.

זו, אולם בהיות שרידים אלה מאוחרים למקווה משכבה X וקדומים לקיר 6 משכבה VII (להלן), ניתן לשייך שכבה זו לתקופה הרומית המאוחרת או לתקופה הביזנטית הקדומה. יש לציין כי בלוקוסים הסמוכים 111, 145 ו־146 ובתוך בור שוד (L156) שממערב לרצפת החדר הצפוני, נמצאו שברי כלי חרס (איור 13) ושברי זכוכית האופיניים לשלהי התקופה הרומית המאוחרת (ראשית המאה הד׳ לסה״נ; ר׳ גורין־רוזן, כרך זה).

שכבה VII: התקופה הביזנטית המאוחרת (תכנית 2) משכבה זו נחשפו שרידי מבנה ובו ארבעה חדרים, גרם מדרגות וברכה מטויחת, שהשתמרו היטב (איור 7). השימוש הנרחב באבני גזית מעיד על עוצמתו של היישוב בתקופה זו. החדר הצפוני (L181; איור 8) נחשף רק בחלקו, ולא ניתן לאמוד את שטחו או את צורתו. הפתח לחדר (1 מ׳ רוחב) הותקן בקיר 8, ורצפתו העשויה גיר כתוש גבוהה ב־0.3 מ׳ מהרצפות של שאר חדרי המבנה. החדר

איור 7. שטח B, מראה כללי לכיוון למזרח.

איור 8. שטח B, שכבה VII, המבנה הביזנטי, מבט לצפון.

המזרחי רבוע (1.7 × 1.8 מ׳), והוא ממוקם מעל חלל המקווה משכבה X ורצפה 122 משכבה VIII (איורים 7, 9). חלל החדר ורצפתו נפגעו מבור מהתקופה הצלבנית (L111; ר׳ להלן), ולכן הוא מוגדר בקיר 6 במזרח וקיר 7 בדרום שהוא רחב במיוחד (1.5 מ׳), כנראה בשל היותו משותף לברכה (L182). ייתכן כי רוחבו של קיר זה מעיד כי שימש בסיס למדרגות שלא שרדו, אשר הובילו כנראה לקומה שנייה. בתחתית החדר ובמילויים שחתמו את רצפת המקווה (L113, L120) נלקטו מעט שברי חרס וזכוכית האופייניים לראשית התקופה האומיית (ר׳ גורין־רוזן, כרך זה).

בחדר המרכזי (L188; 2.25 × 2.70 מ׳; איורים 8–10) נחשפו שתי רצפות גיר: העליונה (L141) נחפרה כולה, והתחתונה (L188) נמוכה ממנה בכ־0.2 מ׳. במרכז החדר הותקנה אבן מלבנית (W26; 0.3 × 0.5 מ׳) ששימשה כנראה בסיס לעמוד מרכזי שלא שרד. שתי כניסות הובילו לחדר: האחת מצפון, בקיר 8, והאחרת מדרום (0.9 מ׳ רוחב), בקיר 18.

מן החדר הדרומי (L191) נחשף רק חלקו הצפוני (איור 10), ואף לו הייתה רצפת גיר כתוש. לחדר היו שני פתחים: הצפוני הוביל אל חדר 188, והמערבי הוביל אל חדר שרק רצפתו (L190) נחשפה. כאן נחשף חלק מגרם מדרגות (W10; 1.0 × 3.2 מ׳), שממנו נותרו שלוש מדרגות (איור 11) העשויות לוחות אבנים (שלח ממוצע 0.25 מ׳). המדרגות עולות מדרום לצפון, שם הן התחברו למסדרון אשר רצפתו לא שרדה.

בחלקו הדרומי של המבנה נחשפה ברכת מים מלבנית (L182; 1.60 × 2.15 מ׳, עומק 0.8 מ׳; איורים 7, 9), הבנויה מקירות אבן (0.5 מ׳ רוחב, למעט קיר 7 הצפוני שרוחבו 1.5 מ׳) ומטויחת בטיח הידראולי. בפינה הצפונית־המערבית של הברכה נחשפו שתי מדרגות (0.5 × 0.8 מ׳, כ־0.3 מ׳ רום כל אחת), אשר הובילו אל תחתיתה (איור 7).

כלי החרס שנמצאו על רצפת הגיר העליונה של החדר המרכזי (L141), במילויים תחתיה (L115, L137, L145) וכן בהצטברויות ובמילויים שממזרח לקיר 6 ומתחת ליסודותיו (L117, L150), במילוי הברכה המטויחת (L162) ובהצטברויות שממזרח לה (L172) מתוארכים לסוף המאה הו׳ – ראשית המאה הז׳ לסה״נ (איור 13), בדומה לחרסים שנמצאו במבנה בשטח A. אלה מצביעים על השלב האחרון לקיומו של המבנה, אך אין בידינו די עדויות כדי לתארך את השלב הקדום שלו (הרצפה הקדומה 188, בחדר המרכזי). גם שברי כלי החרס שנמצאו

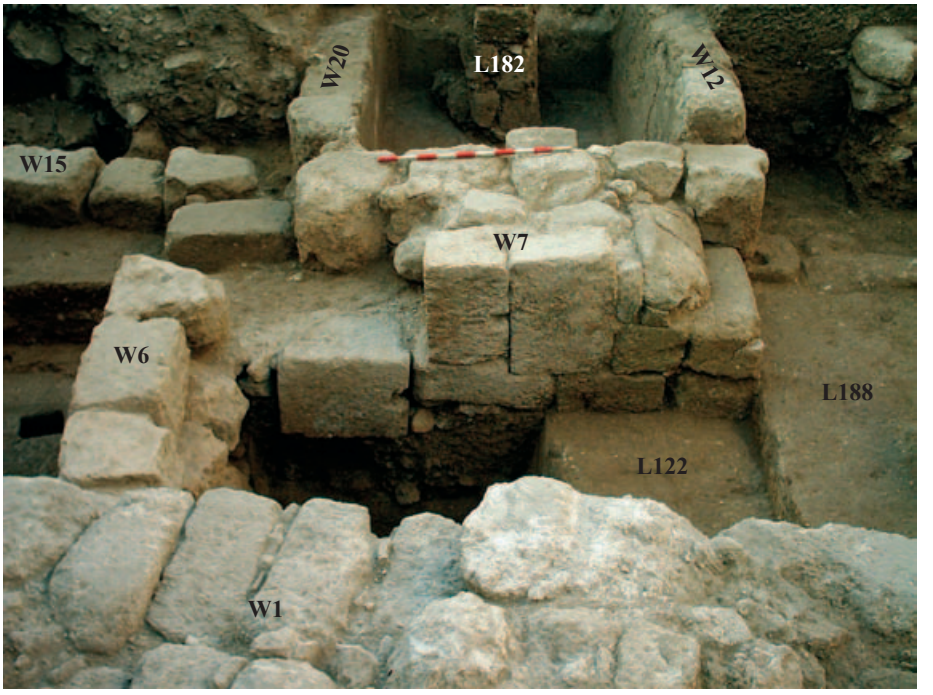

איור 9. שטח B, שכבה VII, החדר המזרחי והברכה במבנה הביזנטי, מבט לדרום.

איור 10. שטח B, שכבה VII, החדרים הדרומי והמרכזי במבנה הביזנטי, מבט לדרום.

איור 11. שטח B, שכבה VII, גרם המדרגות בחלקו המערבי של המבנה הביזנטי, מבט לצפון.

בתוך האומנה המאוחרת של קיר 5 משכבה III (להלן) ומתחת יסודות קיר 2 משכבה I אופייניים לשלהי התקופה הביזנטית וראשית התקופה האומיית. במהלך פירוק האומנות הצלבניות (W5 ו־W14) נתגלו שברי זכוכית המתוארכים לשלהי התקופה הביזנטית, ובתוך המילויים המאוחרים בחדר הצפוני של המבנה הביזנטי (L155) נתגלו שברי זכוכית האופייניים לראשית התקופה האומיית (ר׳ גורין־רוזן, כרך זה).

שכבה V: התקופה העבאסית (תכנית 3)
לשכבה זו אפשר לשייך מצבורי חרסים (איור 14) אשר נמצאו במילויים, בעיקר בשתי נקודות: האחת במזרח שטח החפירה (L149), באזור שנפגע משכבה I, והאחרת במערבו (L135), עדות לכך שריצוף המסדרון נשדד בתקופה זו.

שכבה IV: התקופה הפאטמית (תכנית 3)
לשכבה זו מיוחסים שני קירות: קיר 2 (איורים 5, 7), שכיוונו מזרח–מערב (0.8 × 9.0 מ׳, גובה 1 מ׳), ובדל קיר 11, שכיוונו צפון–דרום (0.4 × 0.8 מ׳)

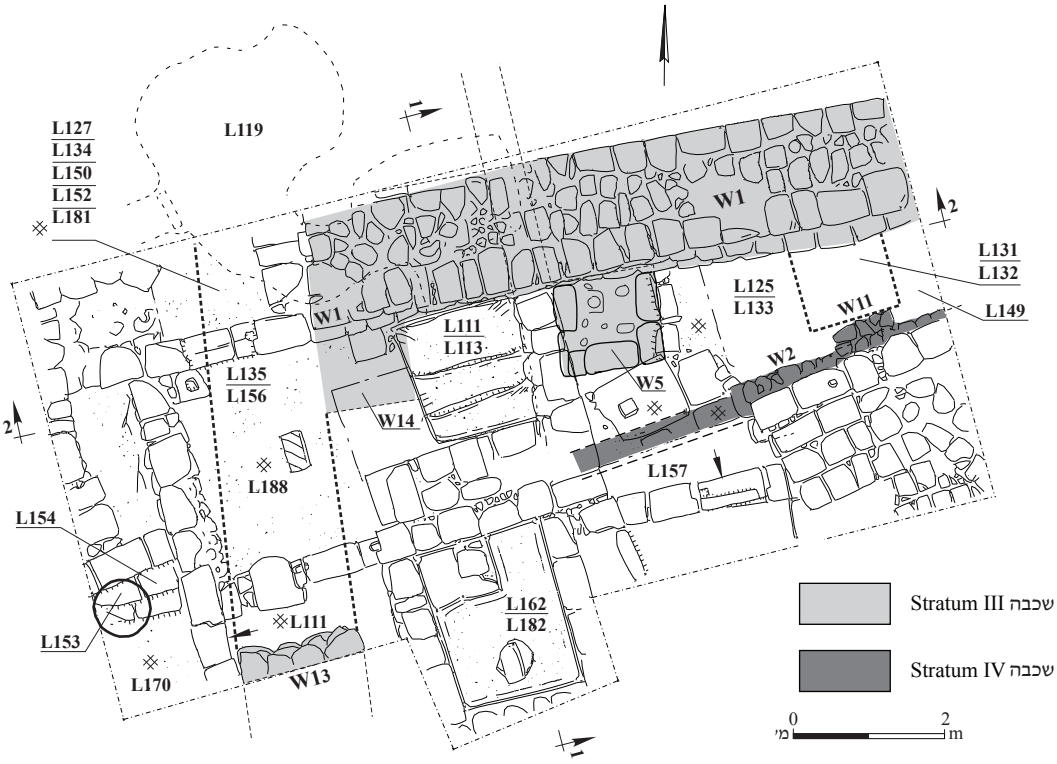

תכנית 3. שטח B, שכבות II–V (לחתכים, ר׳ תכנית 2).

המשיקים זה לזה (איור 12). בפרוק קטע מיסוד קיר 2 (L157) ובמפגש בין קירות 2 ו־11 (L125, L133) נמצאו חרסים המתוארכים למאות הי׳–הי״א לסה״נ (איור 14). חרסים דומים נמצאו גם בלוקוסים 108, 111, 127, 135, 152, 156.

שכבה III: התקופה הצלבנית (תכנית 3)
נחשף קטע מקיר מסיבי (W1) שכיוונו מזרח–מערב, אשר השתמר לגובה 1.5 מ׳. אל הקיר צמודה מדרום אומנה (W5; 1.2 × 1.2 מ׳, גובה 2.4 מ׳). שרידים דלים של אומנה נוספת (W14), שהייתה כנראה דומה במידות לאומנה 5, נחשפו קרוב לקצה המערבי של קיר 1. בחתך החפירה הדרומי נחשף קיר 13, שכיוונו צפון–דרום ורוחבו זהה לזה של קיר 1 (1.6 מ׳). אף על פי שהקיר נשדד בחלקו הצפוני, ניתן לשחזרו לאורך 4 מ׳ עד לפינה שנוצרה עם אומנה 14 וקיר 1. ממדי האומנות והמרחק ביניהן מעידים על גודל המבנה, ככל הנראה חלק מאולם שגודלו לפחות 4 × 8 מ׳. שתי האומנות 5 ו־14 פורקו בעת החפירה, ונמצאו בהן חרסים מן המאות הי׳–הי״ג לסה״נ (איור 15). מגוון רחב של כלים מהתקופה הצלבנית (איור 15) נמצא ביסודות של קיר 1 (L133, L134, L150, L152–L154) ובמילויים בתוך שרידי בנייה בשכבות קדומות יותר (L113, L119, L175).

שכבה II: התקופה הממלוכית (תכנית 3)
משכבה זו נמצאו רק מעט חרסים (איור 15) בתוך מילויים מאוחרים (L162) שנמצאו בברכה 182 ומתחת ליסודות המערביים של קיר 4 המאוחר (L170). כמו כן נמצאו חרסים אחדים בלוקוס 152 במילויים העליונים של חדר 181 ובלוקוס 132. ממצא דל זה מתוארך למאות הי״ג–הט״ו לסה״נ ומעיד על קיומה של התיישבות סמוכה שקשה לקבוע את אופיה.

שכבה I: התקופה העות׳מאנית (תכנית 4)
לשכבה זו ניתן לייחס שרידי בנייה וקבר שנמצאו בעיקר בצדדים המזרחי והדרומי של השטח. חדר 185 רוצף בלוחות אבן הניגשים בצפון אל ראש קיר 2, שממנו שרד נדבך אחד של אבני גזית בשורה אחת, והוא מושתת על קיר קדום יותר. במערב ניגש

איור 12. שטח B, שכבה IV, קבר 177 חותך את קיר 11 ואת רצפת הגיר של חדר 184, מבט למזרח.

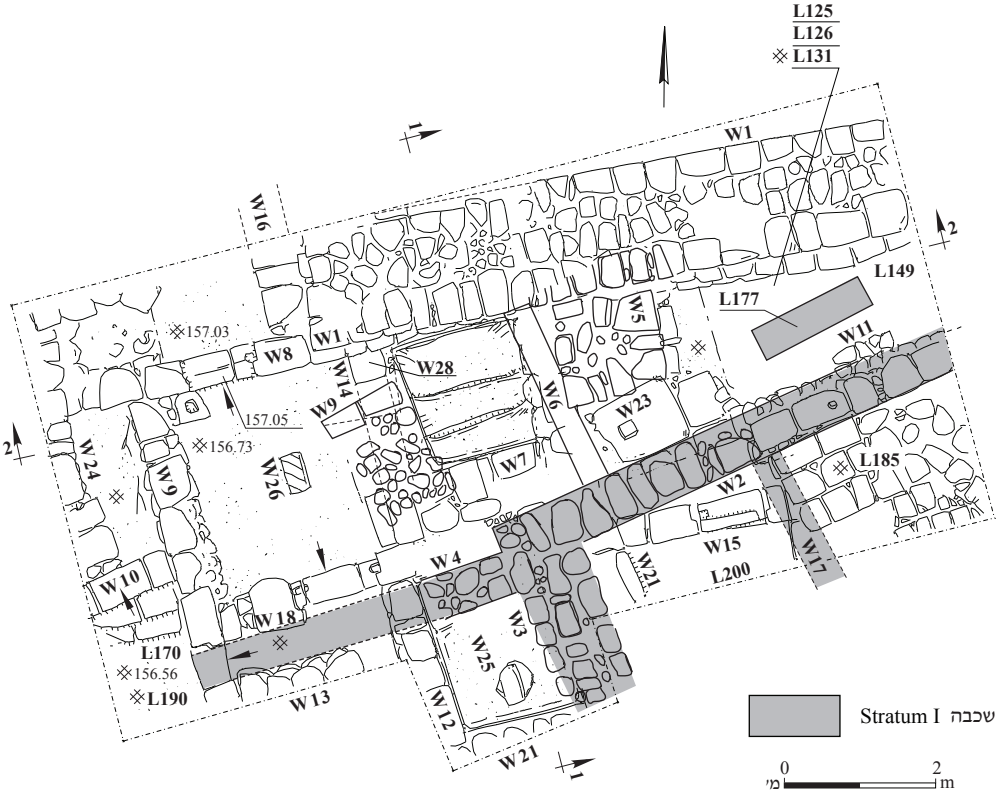

תכנית 4. שטח B, שכבה I (לחתכים, ר׳ תכנית 2).

ריצוף האבן אל קיר 17, שממנו שרד נדבך אחד של שורת אבני גזית. בקיר 2 נחשף סף של פתח המוביל אל חצר מרוצפת בגיר כתוש (L131), אשר שרדה רק בחלקה, ומעליה נמצאו מפלסי חיים והצטברויות (L125, L126) החותמים גם את הצד המזרחי של קיר 1 משכבה III. בתשתית הדקה שמתחת לרצפה 131 ובהצטברויות מעליה נמצאו חרסים ומקטרות מן התקופה העות׳מאנית. מתחת לרצפה 131 נחשף קבר (L177) שכיוונו מזרח–מערב, ובו שלד של אישה מבוגרת. האישה הונחה על גבה כשראשה פונה למערב וידיה מוצלבות על החזה, דבר המלמד על קבורה נוצרית (איור 12). ממערב לחדר 185 נמצא חדר 200 שרצפתו גיר כתוש. הקיר המערבי (W3) של חדר זה רחב, דבר המעיד על היותו קיר חיצוני של המבנה. קיר נוסף (W4), שכיוונו מזרח–מערב, שולב היטב בקיר 3, ומעיד על כך שהמבנה נמשך מערבה, מעבר לשטח החפירה. בתוך יסודות הקירות נמצאו חרסים ומקטרות המתוארכים למאות הי״ח–הי״ט לסה״נ שכמותן נתגלו בלוקוסים קרובים לפני שטח (L100, L101; איור 15).

הממצאים

התקופה הרומית המאוחרת

קערות (איור 13:1, 2).— לקערה מס׳ 1 פרופיל מזווה ושפה פשוטה. הכלי שייך לטיפוס כפר חנניה 2, המתוארך לראשית המאה הד׳ – ראשית המאה הה׳ לסה״נ (Adan-Bayewitz 1993:109–111, Pl. 2:4). לקערה מס׳ 2 שפה משולשת המשוכה בקצה כלפי חוץ. הכלי שייך לטיפוס כפר חנניה E1, המתוארך לאמצע המאה הג׳ – ראשית המאה הה׳ לסה״נ (Adan-Bayewitz 1993:103–109, Pl. 1E:6).

התקופות הביזנטית והאומיית

קערה מיובאת (איור 13:3).— לקערה שפה מעוגלת, והיא מטיפוס LRC10C, המתוארכת לשנים 570–660 לסה״נ (Hayes 1972:343–346, Form 10C, Fig. 71:12).

קדרות (איור 13:4–6).— קדרה מס׳ 4 עשויה באבניים ולה שפה נטויה חוצה. כלים דומים נמצאו ביקנעם (Avissar 1996:124–126, Fig. XIII.78:2, Type 25), שם הם מתוארכים לשלהי התקופה הביזנטית ולתקופה האומיית. לקדרה מס׳ 5 שפה מעוגלת פשוטה, ולקדרה מס׳ 6 שפה עגולה משוכה כלפי חוץ. טיפוס זה נמצא בח׳ירבת אל־שביכה (אבשלום־גורני 2002:227) משלהי התקופה הביזנטית, ואופייני לאתרים בגליל התחתון ובעמקים.

סירי בישול (איור 13:7–9).— לסירי הבישול צוואר ושתי ידיות המשוכות מן השפה אל הגוף המצולע. לכלי מס׳ 7 צוואר זקוף ושפה מעוגלת, ואילו לכלים מס׳ 8 ו־9 צוואר נוטה פנימה ושפה

איור 13 ◂

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור
1	קערה	145	1133-1	טין כתום, חסמים לבנים קטנים מעטים, חיפוי אדום
2	קערה	145	1133-2	טין כתום, חסמים לבנים קטנים, חיפוי אדום
3	קערה	115	1029-2	טין חום כתום, חסמים לבנים קטנים ובינוניים, חיפוי אדום
4	קדרה	117	1051	טין אפור, חסמים לבנים ושחורים, חיפוי שחור
5	קדרה	141	1127	טין חום בהיר, חסמים שחורים ולבנים, טביעות קש, חיפוי ומרוק כתום בהיר
6	קדרה	115	1029-1	טין חום בהיר, חסמים שחורים ולבנים, טביעות קש, חיפוי ומרוק אדום כתום
7	סיר בישול	117	1031	טין אדום, חסמים לבנים קטנים ובינוניים
8	סיר בישול	157	1122	טין כתום, חסמים לבנים
9	סיר בישול	141	1136	טין אדום כתום, חסמים לבנים קטנים ובינוניים
10	קנקן	137	1122	טין אדום כתום, חסמים לבנים קטנים ובינוניים
11	קנקן	141	1129	טין אדום, חסמים לבנים קטנים, חיפוי שחור
12	קנקן	172	1184	טין אדום, חסמים לבנים קטנים, חיפוי שחור
13	קנקן	162	1177	טין כתום, חסמים לבנים קטנים ובינוניים רבים

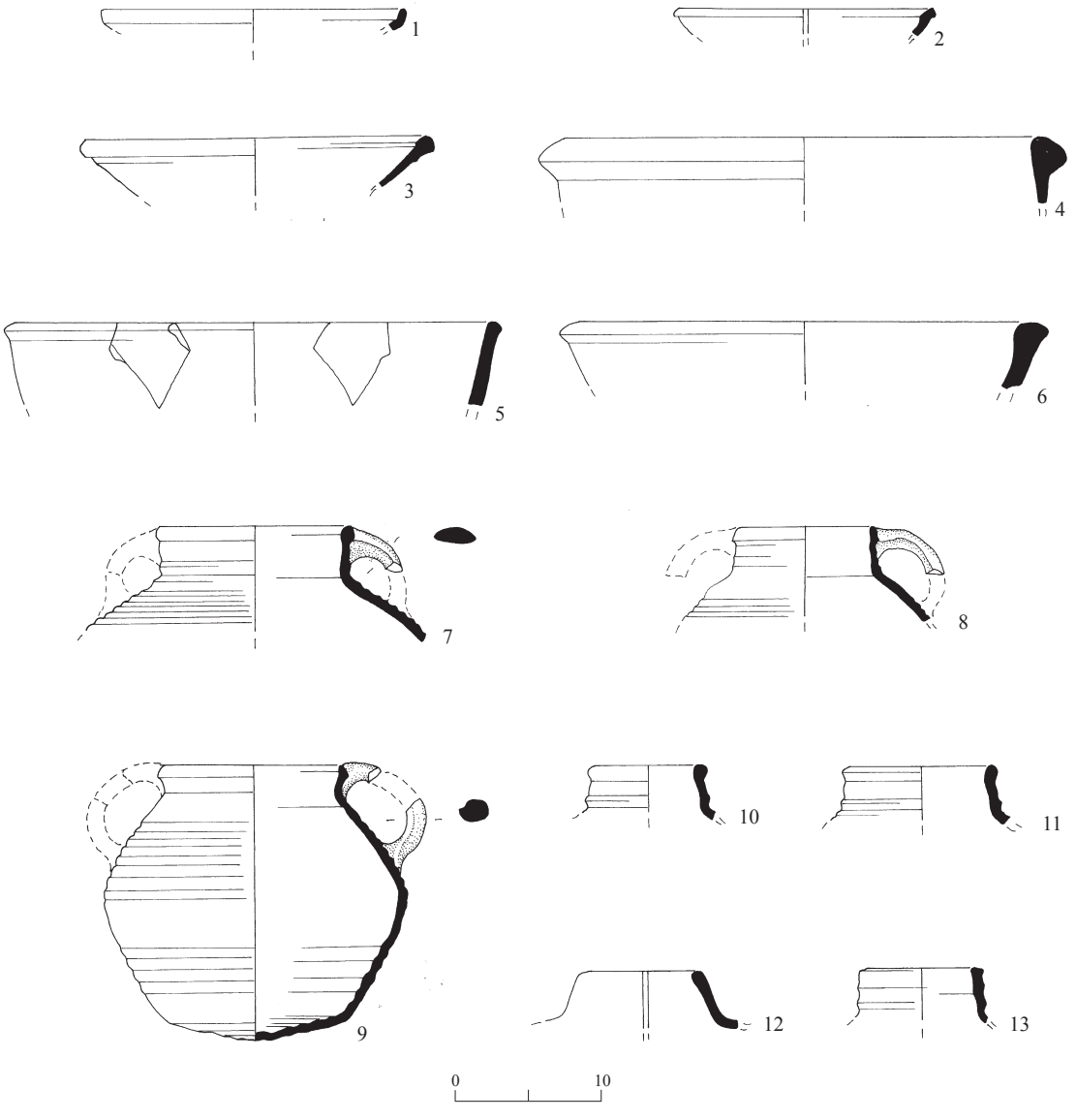

איור 13. שטח B, כלי חרס מהתקופות הרומית המאוחרת, הביזנטית והאומיית.

משולשת דקה במיוחד. כלים דומים נמצאו בכפר נחום בשכבה 5 המתוארכת לשנים 630–650 לסה״נ (Tzaferis 1989:10, 69, Fig. 52:2–3).

קנקנים (איור 13:10–13).— כל הקנקנים שייכים לקבוצת הקנקנים החביתיים המצולעים. לרובם צוואר נמוך; לכלים מס׳ 10 ו־11 שפה מעוגלת ומעובה, המקופלת כלפי חוץ, ורכס בתחתית הצוואר. כלי מס׳ 12 דומה בצורתו, אך שפתו שטוחה וללא עיבוי. כלים אלה שויכו על ידי אבשלום־גורני לטיפוס הקנקנים מחורבת קב, שם הם מתוארכים מסוף המאה הה׳ עד המאה הו׳ לסה״נ (אבשלום־גורני תשנ״ט:63, איור 1:5–6). כלי מס׳ 13 שייך לטיפוס הקנקנים בעלי צוואר גבוה, חלק ומאורך, ושפה פשוטה. קנקנים כאלה מופיעים ביקנעם, שם הם משויכים לטיפוס 4 ומתוארכים למאות הה׳–הח׳ לסה״נ. לקנקנים המאוחרים שבקבוצה זו צוואר מוארך יותר (Avissar1996:147–149, Fig. XIII114: 4).

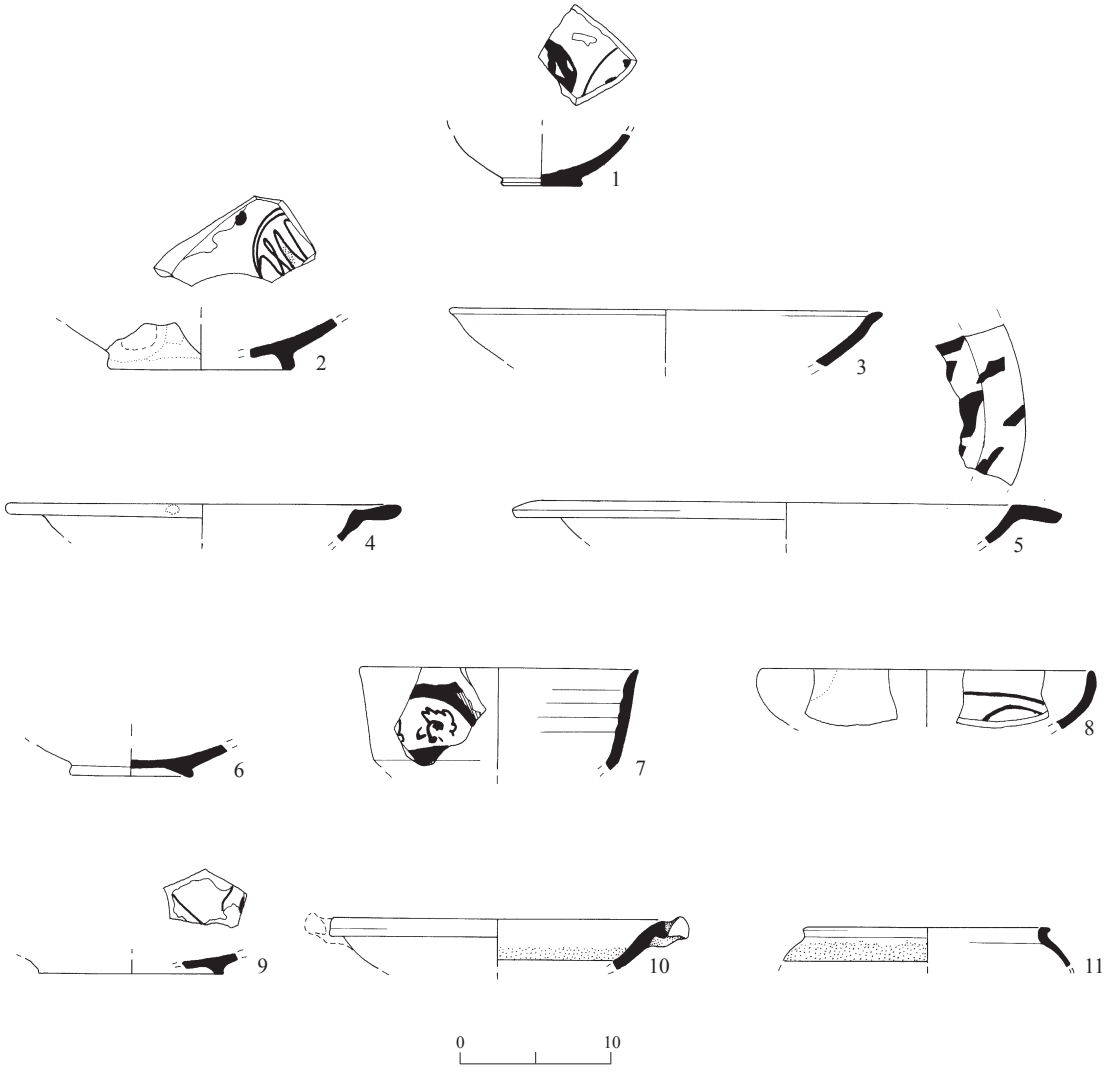

איור 14. שטח B, כלי חרס מהתקופות העבאסית והפאטימית.

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור
1	קערה	149	1140	טין צלהב, חסמים לבנים קטנים מעטים, זיגוג מעל צהוב וכתמים ירוקים ושחורים
2	קערה	135	1118	עיטור מצויר, פסים כהים בסגרפיטו, זיגוג על כתמים בצהוב ירוק וכתום
3	קערה	108	1018	טין צלהב, חסמים לבנים קטנים, זיגוג על צבע לבן ועיטור של פסים בירוק
4	קערה	156	1156	זיגוג אלקלי על צבע סגול כהה
5	קערה	152	1149-1	זיגוג אלקלי על צבע לבן וכתמים כחולים ושחורים
6	קערה	133	1115	זיגוג אלקלי על צבע כחול טורקיז
7	קערה	127	1111	עיטור מצויר, פסים כחולים כהים וצבע כחול תחת לזיגוג שקוף
8	קערה	111	1025	עיטור בסגרפיטו, קווים חומים וצבע צהוב על שתי שכבות חיפוי מתחת לזיגוג שקוף
9	קערה	125	1100	עיטור בסגרפיטו, קווים חומים וצבע צהוב על שתי שכבות חיפוי מתחת לזיגוג שקוף
10	כלי בישול	135	1117	טין כתום, חסמים לבנים ושחורים קטנים, חיפוי אדום וזיגוג כהה על החלק הפנימי התחתון
11	סיר בישול	157	1178	טין אדום, חסמים לבנים דקים, זיגוג שחור על כתף הכלי

התקופה העבאסית

קערה מזוגגת (איור 14:1).— לקערה מקבילות ביקנעם, שם הן שויכו לטיפוס הקדום של הקערות המזוגגות המתוארך למאות הח׳–הט׳ לסה״נ (Avissar 1996:76–77, Fig. XIII2:3, Type 2).

התקופה הפאטימית

קערות (איור 14:2–9).— לקערה מס׳ 2 בסיס טבעת נמוך וזיגוג בירוק ובצהוב בפנים ובחוץ; הזיגוג בפנים על סגרפיטו. כלים דומים נמצאו ביקנעם, שם הם משויכים לטיפוס 7 המתוארך למאות הט׳–הי״א לסה״נ (Avissar 1996:81–82, Fig. XIII7:6). כלי מס׳ 3 הוא קערת בוהק מזוגגת, שלה שפה פשוטה המשוכה כלפי חוץ. פנים הכלי, לרבות השפה, מעוטר בציור במכחול מתחת לזיגוג בגוונים צהוב, ירוק וחום כהה. זיגוג לבן מכסה את הכלי מבחוץ. קערות אלו מופיעות בכמה אתרים בארץ, ומקורן במצרים. הן שויכו על ידי אבישר ושטרן לטיפוס 3.1.1.1, ומתוארכות לסוף המאה הי״א – המאה הי״ב לסה״נ (Avissar and Stern 2005: Fig. 13:1).

לקערות מס׳ 4–6 זיגוג אלקלי; לקערות מס׳ 4 ו־5 שפת מדף: הראשונה מטיפוס המונוכרום ומעוטרת בפנים בצבע סגול שחרחר, והשנייה בצבעי סגול, לבן וכחול. קערות אלו ידועות בכמה אתרים בארץ, ואבישר ושטרן שייכו אותן לטיפוס 1.3.4.1 ממשפחת הקערות המצריות בעלות זיגוג אלקלי, ומתארכות אותן לסוף המאה הי״א – המאה הי״ב לסה״נ (Avissar and Stern 2005: Fig. 14:4). בסיס קערה מס׳ 6 שייך לאותו טיפוס, שחלקו הפנימי מזוגג בזיגוג אלקלי בצבע כחול טורקיז.

לקערה מס׳ 7 שפה דקה והיא מזוגגת בפנים ובחוץ מעל צבע כחול ירקרק. על גוף הכלי בחוץ מופיעים ציורי מכחול בצבע כחול כהה. קערות דומות נמצאו באתרים אחדים בארץ, והן שויכו על ידי אבישר ושטרן לטיפוס 1.3.2.1, ממשפחת הקערות המצריות, ומתוארכות לרבע האחרון של המאה הי״א – סוף המאה הי״ב לסה״נ (Avissar and Stern 2005: Fig. 13:4).

שפה מס׳ 8 ובסיס מס׳ 9 שייכים אולי לאותה קערה. הכלי מעוטר ומזוגג בפנים. כלים דומים נמצאו באתרים אחדים, והם שויכו על ידי אבישר ושטרן לטיפוס 1.1.1, ממשפחת הקערות המזוגגות עם שתי שכבות חיפוי, המתוארכת לראשית המאה הי״א – אמצע המאה הי״ג לסה״נ (Avissar and Stern 2005: 8, Fig. 2:1).

כלי בישול (איור 14:10, 11).— סיר מס׳ 10 הוא כלי פתוח (מחבת) המזוגג בחלקו הפנימי התחתון בצבע חום כהה. לכלי שפה משולשת, מקופלת כלפי חוץ, וממנה משוכה ידית אוזן אופקית. כלים דומים נמצאו בטבריה; סטייסי מתארכם למאה הט׳ – ראשית המאה הי״א לסה״נ (Stacey 2004:125, Fig. 5.32:14, 15). לכלי בישול סגור מס׳ 11 שפה שטוחה ומעובה, המשוכה חוצה. הכלי חסר צוואר ועל דופנותיו, מתחת לשפה, זיגוג חום כהה. כלים דומים נמצאו בטבריה, שם תוארכו לסוף המאה הט׳ – ראשית המאה הי׳ לסה״נ (טיפוס 5; Stacey 2004:125, Fig. 5.32:16, 17).

התקופה הצלבנית

קערות (איור 15:1–6).— קערות מס׳ 1 ו־2 דומות, ולהן זיגוג מחוספס ושפת מדף קצרה וצבועה בירוק בפנים ועל השפה, שלעתים נמרחת אל מחוץ לשפה. כלים דומים נמצאו באתרים אחדים. הם משויכים לטיפוס 1.1.2 של אבישר ושטרן, ומתוארכים למן המחצית השנייה של המאה הי״ב עד המחצית הראשונה של המאה הי״ג לסה״נ (Avissar and Stern 2005:8, Fig. 2:5). בסיס טבעת דק ונמוך מס׳ 3 שייך לטיפוס זה; הוא מזוגג בפנים מעל שכבת צבע ירוקה ומעוטר בקווים רדיאליים.

לקערה מזוגגת מס׳ 4 גוף מזווה ושפה נוטה קצת כלפי חוץ. הקערה מעוטרת בפנים בחריטת דגמים רצים משולבים בצבעי לבן, ירוק וחום, אשר גולשים לעתים אל החלק העליון תחת השפה. קערות דומות נמצאו באתרים אחדים, והם שייכים לטיפוס 1.4.4 של אבישר ושטרן — משפחת הקערות הביזנטיות המצוירות — המתוארך לאמצע המאה הי״ב לסה״נ (Avissar and Stern 2005:40–42, Fig. 15:8).

בסיס טבעת נמוך מס׳ 5 שייך לקערה ביזנטית מיובאת. פנים הכלי מזוגג בצבעים לבן וירוק, על עיטור חרוט של דגם רץ בין שני קווים. כלים דומים נמצאו בחורבת עוצה, ושויכו לטיפוס 1.4.4 של אבישר ושטרן, משפחת הכלים מייבוא ביזנטי, המתוארך לאמצע המאה הי״ב לסה״נ (Avissar and Stern 2005:42, Fig. 15:8).

לקערה מס׳ 6 גוף מזווה ושפה מעוגלת. הכלי מזוגג בפנים ועל חציו העליון החיצון. מתחת לזיגוג חיפוי חום כהה וציור קווים בצהוב. כלים דומים, אם כי מטין אחר, נמצאו ביקנעם, ושויכו לטיפוס 1.1.6.2, משפחת הקערות המחופות והמצוירות, שראשיתו במחצית השנייה של המאה הי״ב לסה״נ והמשכו בתקופות הממלוכית והעות׳מאנית (Avissar and Stern 2005:19. Fig. 7:3).

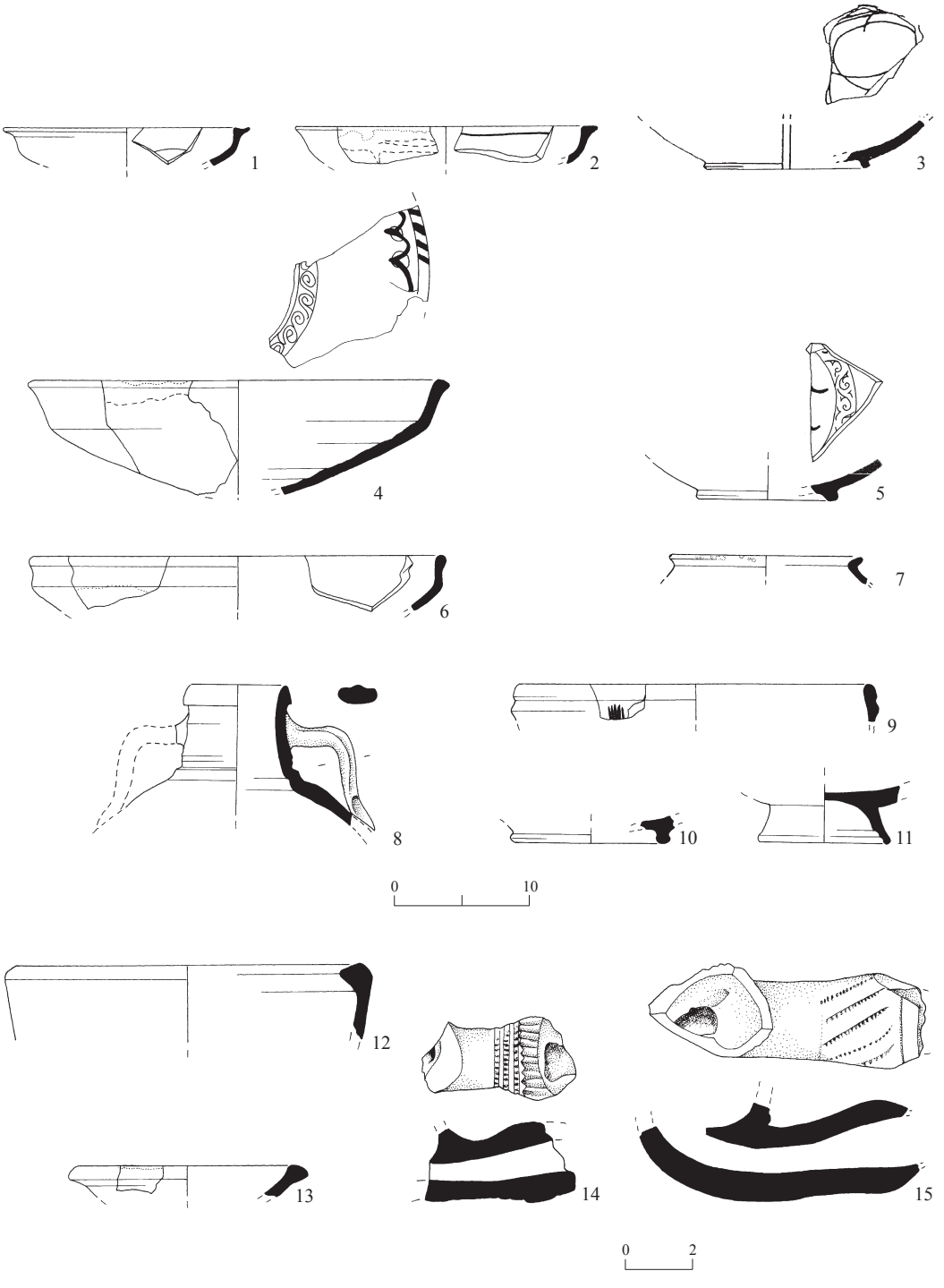

איור 15. שטח B, כלי חרס מהתקופות הצלבנית, הממלוכית והעות׳מאנית.

◀ איור 15

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור
1	קערה	133	1151	זיגוג מחוספס על צבע ירוק
2	קערה	150	1147	זיגוג מחוספס על צבע ירוק
3	קערה	152	1149-2	זיגוג מחוספס על צבע ירוק
4	קערה	152	1149-4	עיטור בציור וחריטה, קווים ודגמים רצים כהים וצבעים לבן וירוק מתחת לזיגוג שקוף
5	קערה	113	1032	עיטור בחריטה, זיגוג שקוף על קווים ודגמים רצים בחום, חיפוי לבן וכתמים ירוקים
6	קערה	175	1191	עיטור בצביעה, זיגוג שקוף על פסי חיפוי צבועים בחום ובצהוב
7	סיר בישול	153	1190	טין אדום, חסמים לבנים דקים, כתמי זיגוג בשחור על השפה
8	קנקנית	119	1140	טין חום בהיר, חסמים לבנים, חיפוי צלהב
9	קערה	152	1149-3	עיטור סגרפיטו, חריטת קווים בחוץ וזיגוג ירוק על כל הכלי
10	קערה	170	1182-1	זיגוג על צבע ירוק בהיר
11	קערה	132	1110	זיגוג על צבע שחור
12	קדרה	162	1177	טין כתום, חסמים לבנים קטנים, חיפוי ומרוק אדום
13	קערת בישול	170	1182-2	טין אדום, זיגוג על צבע חום מבפנים
14	מקטרת	100	1002	טין חום בהיר, צבע ומרוק צהוב
15	מקטרת	101	1003	טין אפור, מרוק אדום, עיטור בפסים ונקודות

סיר בישול סגור (איור 15:7).— לכלי שפה שטוחה והוא חסר צוואר. על השפה ותחתיה מופיעים כתמי זיגוג בגוון חום כהה. כלים דומים נמצאו ביקנעם — אבישר ושטרן משייכות אותם לטיפוס 11.2.1.2, שתאריכו מן המחצית השנייה של המאה הי״ב עד למחצית הראשונה של המאה הי״ג לסה״נ (Avissar and Stern 2005:91, Fig. 39:2).

קנקנית (איור 15:8).— לכלי צוואר גבוה, שפה משולשת ושתי ידיות מזוות הנמשכות מאמצע הצוואר אל הכתף, והוא מחופה בצבע צלהב. כלים דומים נמצאו ביקנעם ושויכו לטיפוס 11.3.2.4 של אבישר ושטרן, המתוארך למאות הי״ב–הי״ג לסה״נ (Avissar and Stern 2005:106, Fig. 39:44:8).

ראש חץ.— החפץ (לא צויר) עשוי מברזל, ולו להב בעל חתך מרובע.

התקופה הממלוכית

קערות (איור 15:9–11).— לקערה מס׳ 9 שפה פשוטה, המעוטרת בחוץ בסגרפיטו, ולה תעלה רדודה מתחת לשפה ועל פניה זיגוג ירוק. כלים דומים נמצאו בבניאס וביקנעם; הם משויכים לטיפוס 1.1.5.3 של אבישר ושטרן ומתוארכים למאות הי״ד–הט״ו לסה״נ (Avissar and Stern 2005:18, Fig. 6:8, 9). בסיס טבעת נמוך של קערה מס׳ 11 מזוגג בפנים בצבע ירוק בהיר. בסיס טבעת גבוה של קערה מס׳ 11 מזוגג בפנים בצבע חום שחרחר.

קדרה (איור 15:12).— לכלי שפה משולשת, משוכה כלפי פנים. כלים דומים נמצאו ביקנעם ומשויכים לטיפוס 11.1.2.3 של אבישר ושטרן המתוארך לאמצע המאה הי״ג – אמצע המאה הט״ו לסה״נ (Avissar and Stern 2005:84, Fig. 36:4).

קערת בישול (איור 15:13).— לכלי שפה מעוגלת ומשוכה כלפי חוץ. הכלי מזוגג בצבע חום בפנים ומעל השפה. כלים דומים נמצאו ביקנעם ובחורבת כנף ומתוארכים על ידי אבישר ושטרן למאות הי״ד–הט״ו לסה״נ (Avissar and Stern 2005:97, Fig. 41:7, 8).

התקופה העות׳מאנית

מקטרות (איור 15:14, 15).— מקטרת מס׳ 14 מזוגגת וממורקת בצהוב, ולה גוף קטן ועשיר בעיטורים. מקטרות דומות נמצאו בירושלים ובעכו, והן מתוארכות לסוף המאה הי״ז – ראשית המאה הי״ח לסה״נ (Simpson 2000: Fig. 13.2:33–41; Shapiro, forthcoming). המקטרת

השנייה מקומית, ולה גוף גדול למדי ועיטורים דלים. כעשר מקטרות דומות נמצאו בחפירה. מקטרות דומות נמצאו גם בירושלים ובעכו, והן מתוארכות מאמצע המאה הי״ח עד סוף המאה הי״ט (Wightman 1989:73–74, Fig. 63:4; Shapiro, forthcoming).

שטח C

החפירה (4.5 × 8.0 מ׳) נערכה בגרעין הכפר העתיק, צמוד לקיר הצפוני של הכנסייה היוונית האורתודוכסית. הממצא הקרמי מעיד על התיישבות בתקופת הברזל 2 ובתקופות הפרסית וההלניסטית

תכנית 5. שטח C, שכבות IX–X, תכנית וחתכים.

(שכבות XI–XIII), לצד שרידים אדריכליים מהתקופה הרומית הקדומה עד התקופה הממלוכית.

שכבה X: התקופה הרומית הקדומה (תכנית 5)
לשכבה זו משויכים קירות 7 ו־8 המושתתים על הסלע (איור 16). בחפירה מתחת ליסודות קיר 7 נמצאו הצטברויות על סלע האם (L118, L121; איור 20), ובהן חרסים המתוארכים למן המחצית השנייה של המאה הא׳ לפסה״נ עד המאה הא׳ לסה״נ. ממצא זהה התגלה גם בלוקוסים 117, 123, 125, 138, 140 הסמוכים לקיר 7 (איור 20). בהיות שטח החפירה מצומצם, לא ניתן היה להפריד בבירור בין הלוקוסים, דבר המקשה על תיארוך מדויק יותר של שכבה זו.

שכבה IXA: התקופה הרומית התיכונה (תכנית 5)
בשכבה זו נבנה קיר רחב (W5; איור 16) המושתת על הסלע. אל קיר זה התחבר בצדו הצפוני־המערבי בדל קיר (W6). לקיר 5 תעלה יסוד (L123) שחדרה למצבורי שכבה X וחתכה את קירות 7 ו־8 הקדומים. נוסף לחרסים האופייניים לתקופה הרומית התיכונה, נתגלו בתעלת היסוד גם חרסים הדומים לאלו משכבה X.

שכבה IXB: התקופה הרומית התיכונה (תכנית 5)
נחשפו שני קטעים של רצפת גיר כתוש (L111, L124) מעל קירות 5 ו־7, ועל כן ברור שהיא מאוחרת להם. רצפה 111 ניגשת אל הנדבכים התחתונים של קירות 3 ו־4 הבנויים גזית (איור 16; השימוש בקירות אלה נמשך גם בשכבה IV, להלן). רצפה 124 במזרח ניגשת אל בדל קיר 2, הבנוי אף הוא מאבני גזית (איור 16). מעט החרסים מלוקוס 105 שמצפון לקירות 3 ו־4 (איור 21), ומשתי הרצפות הללו (לא צוירו) אופייניים למאה הב׳ לסה״נ.

שכבות V–VI: התקופות הביזנטית–העבאסית (תכנית 6)
לשכבה זו שייכת מחצבה של אבני גזית שנמצאה בתחתית לוקוס 115 (איור 17). מחצבה זו מאוחרת לקיר 5, שכן היא פגעה בפן הצפוני של קיר זה. מעל המחצבה נערמו מילויי אדמה של בור שהכיל חרסים (איור 22) ושברי זכוכית מן התקופות

איור 16. שטח C, מראה כללי לכיוון דרום.

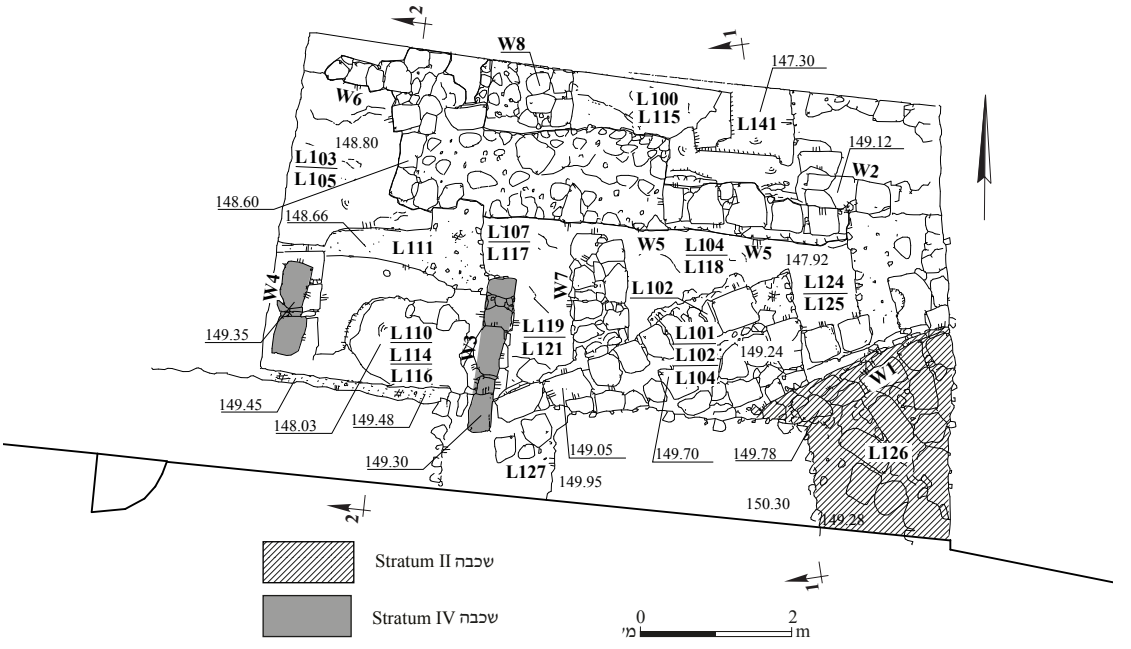

תכנית 6. שטח C, שכבות IV–VI ו־II (לחתכים, ר׳ תכנית 5).

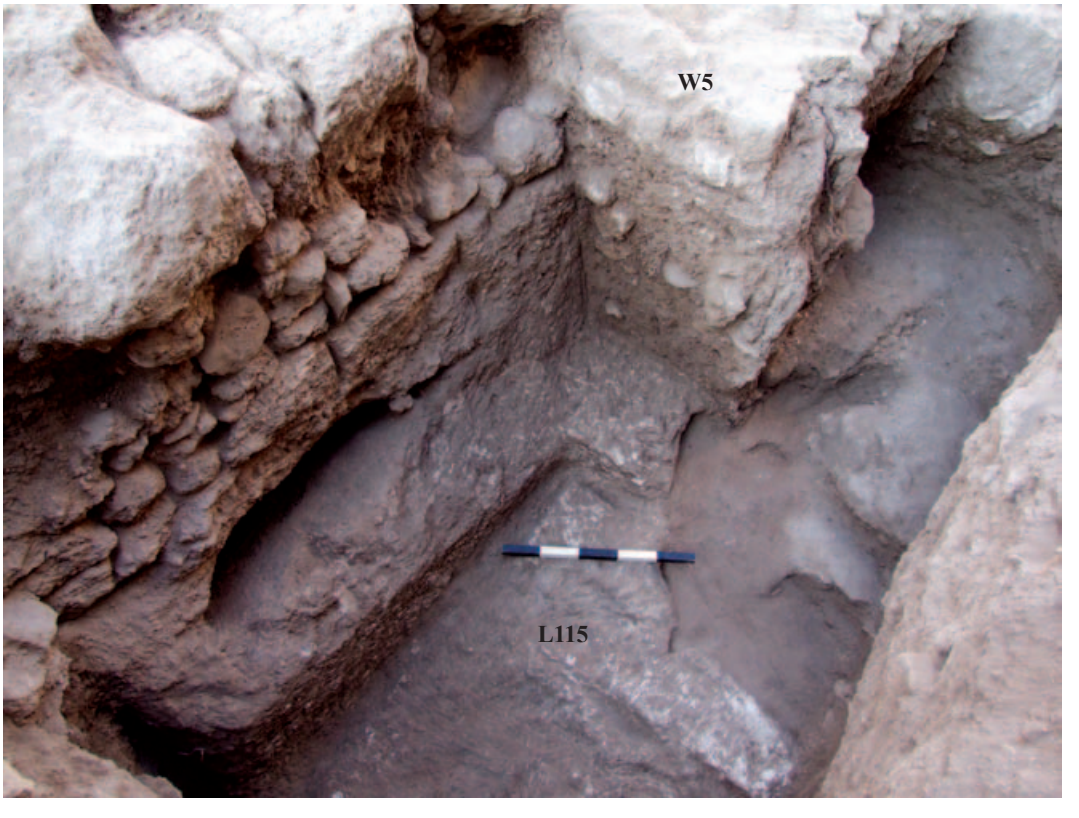

איור 17. שטח C, שכבות V–VI, לוקוס 115 החותם מחצבה, מבט לדרום־מערב.

הביזנטית והאומיית (ר׳ גורין־רוזן, כרך זה). לפיכך, לא ניתן לתארך את המחצבה בוודאות. בלוקוס 116 נחשפו הצטברויות על סלע האם שהכילו חרסים (איור 22) ושברי זכוכית מן התקופות האומיית והעבאסית. חרסים דומים נתגלו גם בלוקוסים 100 ו־101 הקרובים לפני השטח (איור 22).

שכבה IV: התקופה הפאטימית (תכנית 6)
על קירות 3 ו־4 משכבה IXB נבנו שני נדבכים הבנויים במרושל. בין שני הקירות נמצאו הצטברויות (L110, L114) שחתכו את רצפה 111 משכבה IXB וחדרו כמעט עד סלע האם. בלוקוסים 110 ו־114 נמצאו חרסים (איור 23) ושברי זכוכית האופייניים לתקופה הפאטמית (ר׳ גורין־רוזן, כרך זה). ממצא דומה נחשף גם בלוקוס 100 הקרוב לפני השטח.

שכבה II: התקופה הממלוכית (תכנית 6)
נחשף קיר (W1) המושתת על הצטברויות אדמה מן התקופה הרומית (L125), וממנו שרדו שלושה נדבכים הבנויים אבני גזית מגיר רך (איור 16). אל הקיר ניגשת מצפון רצפת אבן (L102), העשויה, מאבני גזית גדולות, רובן בשימוש משני; על אחת מהן חרוט עץ החיים (איור 18). הרצפה מושתתת על שכבת אפר דקה (L104) החותמת את רצפה 124 משכבה IXB. בתשתית רצפת האבן (L102) ובמילויים החותמים את נקודת המפגש בין קיר 3 לרצפת האבן 127, נמצאו חרסים מהתקופה הממלוכית. חרסים דומים נמצאו גם בתוך ליבת קיר 1 (L126) ובלוקוסים 100 ו־101 סמוך לפני השטח (איור 25).

בורות
בחפירה נחשפו שני בורות שלא ניתן לתארכם. בור 141 חתך חלק מהפן הצפוני של יסוד קיר 5 וחתם

איור 18. שטח C, לוקוס 102, דגם עץ החיים חרוט על אבן גזית.

את המחצבה בלוקוס 115. בתוך מילוי הבור נמצאו חרסים מתקופת הברזל, מהתקופות הביזנטית והאומיית ומראשית התקופה העבאסית. בור 105 חתך את רצפת הגיר (L111) משכבה IXB עד סלע האם. במצבורי הבור נמצאו חרסים מתקופת הברזל 2ב׳ ומהתקופות הפרסית, ההלניסטית והרומית הקדומה (איור 19).

הממצאים

תקופת הברזל והתקופות הפרסית וההלניסטית
החרסים מתקופת הברזל אופייניים לשלב 2ב׳, וכמותם נמצאו בחורבת ראש זית שמצפון לאעבלין: קערה שלה שפה פשוטה (איור 19:1; Gal and Alexandre 2000:188–192, Fig. VII.11:1), קדרה שלה שפה משולשת מקופלת חוצה (איור 19:2; Gal and Alexandre 2000:188–192, Fig. VII.11:11); סיר בישול שלו שפה משולשת נוטה חוצה (איור 19:3; Gal and Alexandre 2000:188–192, Fig. VII.12:4); וקנקן ללא צוואר ושפה פשוטה (איור 19:4; Gal and Alexandre 2000:188–192, Fig. VII.12:10).

מן התקופה הפרסית נמצאו שלושה שברים של קנקנים ישרי כתף, המתאפיינים בצוואר קצר, או ללא צוואר כלל, ושפה משוכה ישר אל הכתף (איור 19:5–7). הכלי נפוץ בכל אתרי החוף והגליל מתקופה זו (Stern 1982:109–110; Frankel et al. 2001:59–60, Type 36).

מן התקופה ההלניסטית התגלו חרסים שכמותם נמצאו ביודפת הסמוכה: קערה שלה שפה פשוטה מקופלת פנימה ומזוגגת בשחור בחוץ ובאדום בפנים (איור 19:8; אביעם תשס״ה:107, איור 52:1, 2); סיר בישול שלו שפה מעוגלת פשוטה וצוואר גבוה, נטוי חוצה (איור 19:9; אביעם תשס״ה:108–109, איור 55:1–10); וקנקנים (איור 19:10–12) שלהם צוואר קצר המתעגל חוצה ושפה מקופלת ונטויה חוצה — קנקנים אלו נפוצים ביודפת ובתל דור, שם הם מתוארכים לשנים 125–63 לפסה״נ (אביעם תשס״ה:111–112, איור 59:9–19; Guz-Zilberstein 1995:311, Type JR1c, Fig. 6.37:1–4).

התקופה הרומית הקדומה
קדרות (איור 20:1–5).— הקדרות מתאפיינות בשפה רחבה, נוטה חוצה, ולחלקן זוג ידיות ותעלה היקפית, המיועדת להנחת מכסה, ודפנות מעוגלות. כל הקדרות מטיפוס A3 של כלי כפר חנניה, המתוארכים למחצית הראשונה של המאה

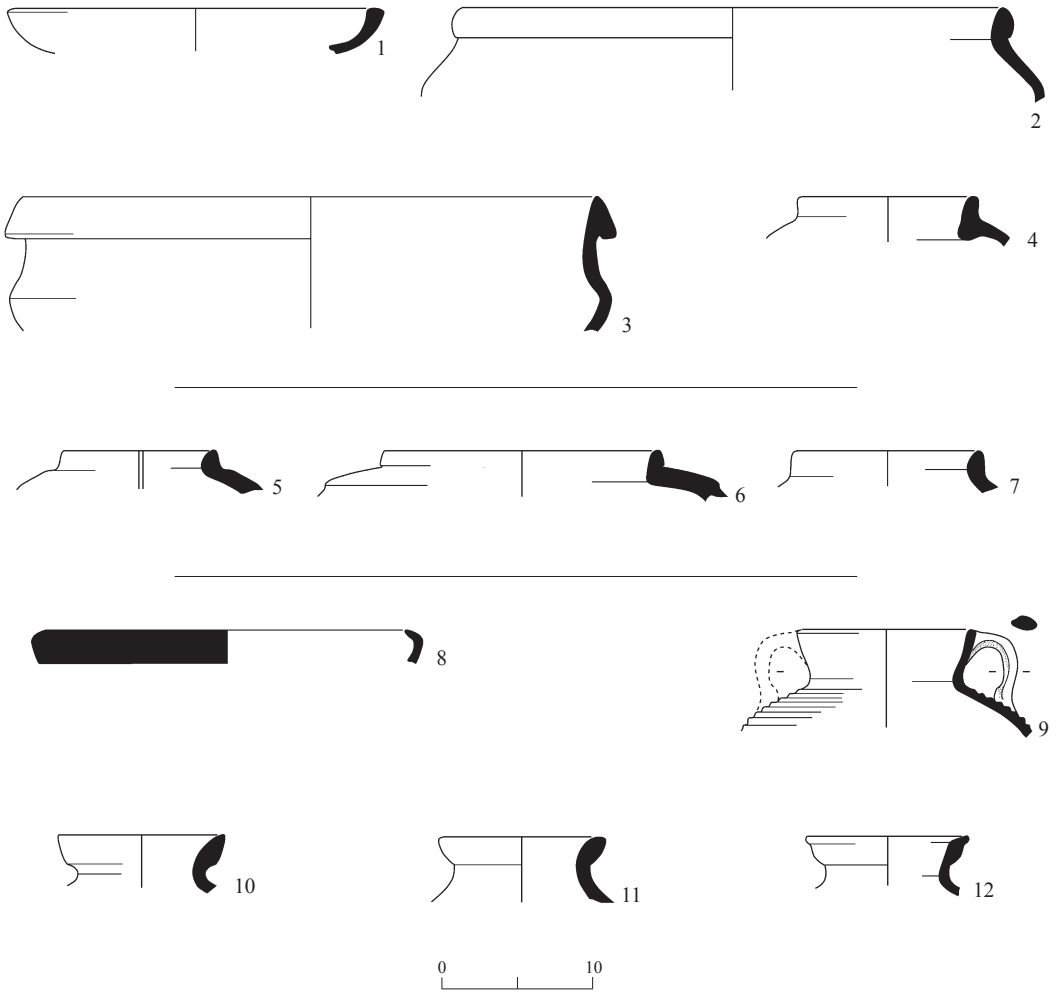

איור 19. שטח C, כלי החרס מתקופת הברזל ומהתקופות הפרסית וההלניסטית.

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור
1	קערה	105	1014-3	טין כתום, חסמים לבנים ושחורים רבים
2	קדרה	115	1039-2	טין כתום, חסמים לבנים
3	סיר בישול	105	1014-9	טין כתום, חסמים לבנים ושחורים רבים, ליבה שחורה
4	קנקן	105	1014-2	טין כתום, חסמים לבנים גדולים
5	קנקן	117	1042	טין צלהב, ליבה לבנה
6	קנקן	133	1173-1	טין צלהב, ליבה לבנה
7	קנקן	118	1054-3	טין צלהב, ליבה לבנה
8	קערה	105	1013-1	זיגוג שחור מבחוץ ואדום מבפנים
9	סיר בישול	105	1014-7	טין כתום־אדמדם, חסמים לבנים
10	קנקן	105	1014-1	טין חום בהיר, חסמים לבנים
11	קנקן	125	1062	טין חום, חסמים לבנים גדולים
12	קנקן	118	1054-2	טין חום, חסמים לבנים

הא׳ לפסה״נ עד אמצע המאה הב׳ לסה״נ (Adan-Bayewitz 1993:111–119, Pl. 3A:1–12).

סירי בישול (איור 20:6–13).— סירים מס׳ 6–12 נמנים עם הקבוצה הגלילית השייכת לטיפוס A4 ממשפחת כלי כפר חנניה. אלה מתאפיינים בשפה מעוגלת פשוטה, המשוכה מעט כלפי חוץ, ותעלה היקפית מפנים לשפה. הצוואר גבוה בדרך כלל ונוטה חוצה. כלים אלו מתוארכים לאמצע המאה הא׳ לפסה״נ – אמצע המאה הא׳ לסה״נ (Adan-Bayewitz 1993:124–126, Pl. 4A:1–14). כלי מס׳ 13 הוא סיר בישול האופייני לאתרים הרודיאניים ביהודה, ונחשב נדיר בגליל. הוא מופיע כבר בימי הורדוס, אך אופייני בעיקר למאה הא׳ לסה״נ (Bar-Nathan 2006:154–158, Pl. 27–28:1–29).

קנקנים (איור 20:14–17).— קנקנים מס׳ 14–16 שייכים למשפחת קנקני יודפת, המתאפיינים בשפה פשוטה הנפתחת כלפי חוץ וצוואר מצולע שבתחתיתו רכס. אלה מתוארכים למחצית השנייה של המאה הא׳ לפסה״נ – אמצע המאה הא׳ לסה״נ (Avshalom-Gorni and Getzov 2002:76–78, Fig. 5.1:4–7). קנקן מס׳ 17 שייך למשפחת קנקני שיחין, המתאפיינים בשפה מעוגלת, צוואר

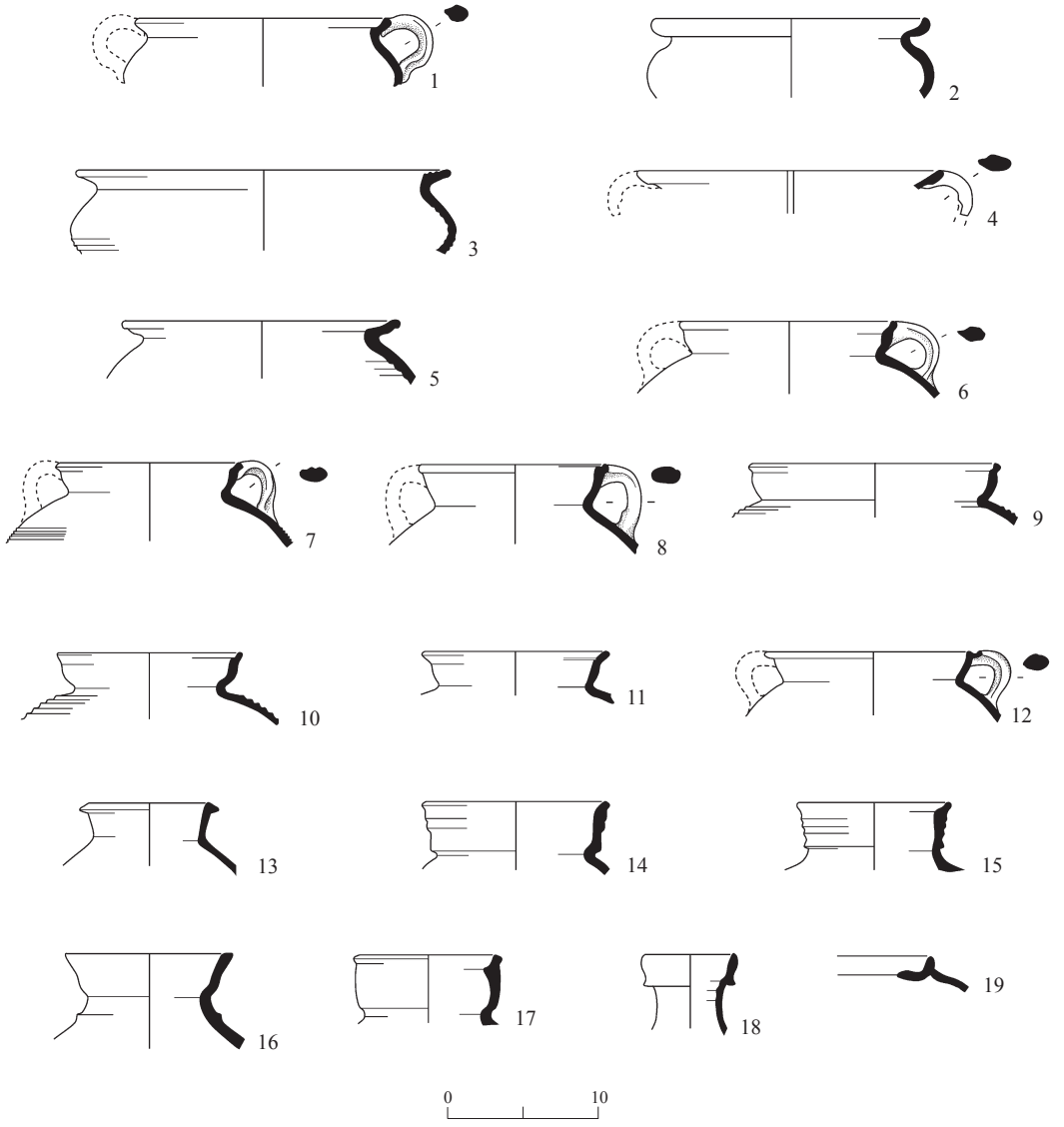

איור 20. שטח C, כלי החרס מהתקופה הרומית הקדומה.

◂ איור 20

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור
1	קדרה	138	1173/2	טין כתום, חסמים לבנים קטנים
2	קדרה	121	1057/1	טין כתום־אדמדם, חסמים לבנים
3	קדרה	117	1042/7	טין כתום־שחרחר, חסמים לבנים מעטים, ליבה שחורה
4	קדרה	123	1060/1	טין כתום, חסמים לבנים מעטים
5	קדרה	123	1060/4	טין אפור, חסמים לבנים קטנים, ליבה שחורה
6	סיר בישול	118	1054/1	טין כתום, חסמים לבנים קטנים
7	סיר בישול	125	1062/2	טין כתום אדמדם, חסמים לבנים
8	סיר בישול	138	1173/8	טין חום, חסמים לבנים
9	סיר בישול	118	1054/4	טין חום־שחרחר, חסמים לבנים
10	סיר בישול	121	1057/5	טין חום, חסמים לבנים
11	סיר בישול	140	1045/4	טין חום, חסמים לבנים
12	סיר בישול	125	1062/3	טין חום־שחרחר, חסמים לבנים קטנים, תעלה רדודה מעל השפה
13	סיר בישול	138	1173/5	טין חום־אדמדם, חסמים לבנים קטנים, חריץ מעל השפה
14	קנקן	118	1054/7	טין ורוד, חסמים לבנים גדולים ובינוניים, ליבה חומה
15	קנקן	118	1054/8	טין חום־אפור, חסמים לבנים גדולים ובינוניים, ליבה אפורה
16	קנקן	138	1173/3	טין חום־אדמדם, חסמים לבנים גדולים ובינוניים, ליבה שחורה
17	קנקן	121	1057/11	טין חום־אפור, חסמים לבנים גדולים ובינוניים, ליבה שחורה
18	פך	121	1057/3	טין חום בהיר, ליבה שחורה עם חסמים לבנים
19	נר	123	1062/2	טין ורוד

זקוף וגבוה ותעלה מפנים לשפה. אלה מתוארכים למחצית השנייה של המאה הא׳ לפסה״נ – אמצע המאה הא׳ לסה״נ (Avshalom-Gorni and Getzov 2002:76–78, Fig. 5.1:12).

פך (איור 20:18).— הפך אופייני למאה הא׳ לפסה״נ – המאה הא׳ לסה״נ (Silberstein 2000:426–428, Pl. III:19).

נר (איור 20:19).— הנר עשוי באבניים, ונמנה עם טיפוס הנר המקורצף. נרות אלו מוכרים היטב ומתוארכים במצדה ובדור לשנים 25 לפסה״נ – 150 לסה״נ (Barag and Hershkovitz 1994:24–58; Rosental-Heginbottom 1995:243, Type 22. Fig. 5.21).

התקופה הרומית התיכונה

קדרה (איור 21:1).— שבר של קדרה שלה שפה מרובעת עבה, המשוכה כלפי חוץ. כלים דומים נמצאו בשקמונה, שם הם מתוארכים למאות הב׳–הג׳ לסה״נ (אלגביש תשל״ז:18–19, איור 85:XI–88).

קדרות בישול (איור 21:2–4).— הקדרות שייכות לטיפוס B3 במשפחת כלי כפר חנניה. כלים אלו מתאפיינים בשפת מדף משוכה חוצה ובדפנות מזוות. הם מתוארכים לאמצע המאה הא׳ לפסה״נ – אמצע המאה הב׳ לסה״נ (Adan-Bayewitz 1993:119–124, Pl. 3b:1–8).

סירי בישול סגורים (איור 21:5, 6).— אלה נמנים עם טיפוס B4 במשפחת כלי כפר חנניה, המתאפיינים בשפה שטוחה משוכה חוצה, שעליה חריצים היקפיים, וצוואר גבוה למדי ולרוב זקוף. כלים אלו מתוארכים לאמצע המאה הא׳ – אמצע המאה הב׳ לסה״נ (Adan-Bayewitz 1993:126–128, Pl. 4B:1–3).

קנקנים (איור 21:7–10).— לכלים מס׳ 7–9 צוואר כמעט זקוף, שפה משוכה כלפי חוץ ורכס בבסיס הצוואר. קנקנים דומים נמצאו בציפורי (שיאון תשס״ב:27, איור 11:36). לקנקן הפניקי מס׳ 10 שפה מעובה, והוא נפוץ בעיקר בצפון הגליל המערבי, שם הוא מתוארך למאה הב׳ לסה״נ

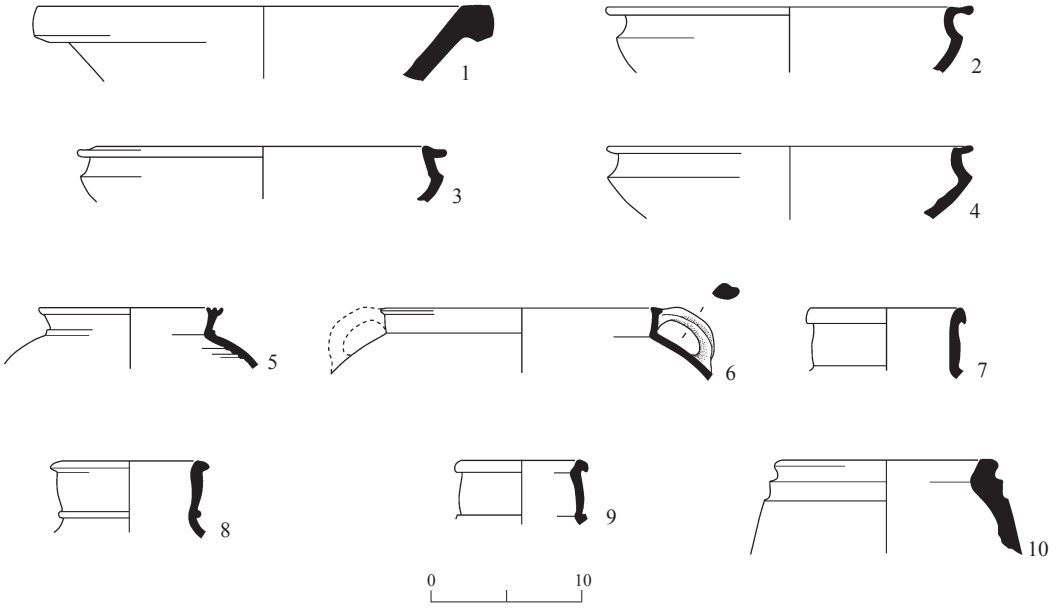

איור 21. שטח C, כלי החרס מהתקופה הרומית התיכונה.

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור
1	קדרה	140	1045/2	טין חום, חסמים שחורים, ליבה אפורה
2	קדרת בישול	123	1060/6	טין כתום־אדמדם, חסמים לבנים
3	קדרת בישול	123	1060/12	טין כתום־אדמדם, חסמים לבנים מעטים
4	קדרת בישול	118	1054/5	טין כתום, חסמים לבנים קטנים
5	סיר בישול	125	1062/4	טין כתום־אדמדם, חסמים לבנים, ליבה שחורה
6	סיר בישול	140	1045/1	טין כתום־אדמדם, חסמים לבנים מעטים
7	קנקן	123	1060/3	טין כתום־אדמדם, חסמים לבנים קטנים
8	קנקן	123	1060/5	טין כתום־אדמדם, חסמים לבנים, ליבה שחורה
9	קנקן	140	1045/3	טין חום־אפרפר, חסמים לבנים קטנים
10	קנקן	105	1014/8	טין חום, חסמים לבנים, ליבה חומה־ורדרדה

(Frankel et al. 2001:63–64, Fig. 3.10:3–6). **קנקן זה מייצג את התרבות הפניקית ואת אזורי השפעתה** (Avshalom-Gorni and Getzov 2002:76–78, Fig. 5.2:6).

התקופה הביזנטית

קערות (איור 22:1–4).— הקערות מיובאות מפוקייה (טורקיה) ומקפריסין. קערות מס׳ 1 ו־2 שייכות למשפחת LRC: מס׳ 1 מטיפוס מס׳ 6 המתוארך לראשית המאה הו׳ לסה״נ (Hayes 1972:341, Form 6, Fig. 70), ומס׳ 2 מטיפוס מס׳ 10, המתוארך לסוף המאה הו׳ – ראשית המאה הז׳ לסה״נ (Hayes 1972:343–346, Form 10A, Fig. 7). **קערות מס׳ 3 ו־4 שייכות למשפחת CRS: מס׳ 3 מטיפוס מס׳ 1** (Hayes 1972:372–373, Form 1, Fig. 80) **ומס׳ 4 מטיפוס מס׳ 9** (Hayes 1972:379–382, Form 9, Fig. 8).

התקופה האומיית

קערה (איור 22:5).— הקערה מתאפיינת בשפה רחבה, מעוטרת בפסים, ומתחתיה, בחוץ, תעלה רדודה.

קדרות (איור 22:6–8).— **כלים מס׳ 6 ו־7 מעוטרים בפסים; כמותם נמצאו ביקנעם, שם הוגדרו טיפוס 26** (Avissar 1996:126–127, Fig. XIII:81). **כלי**

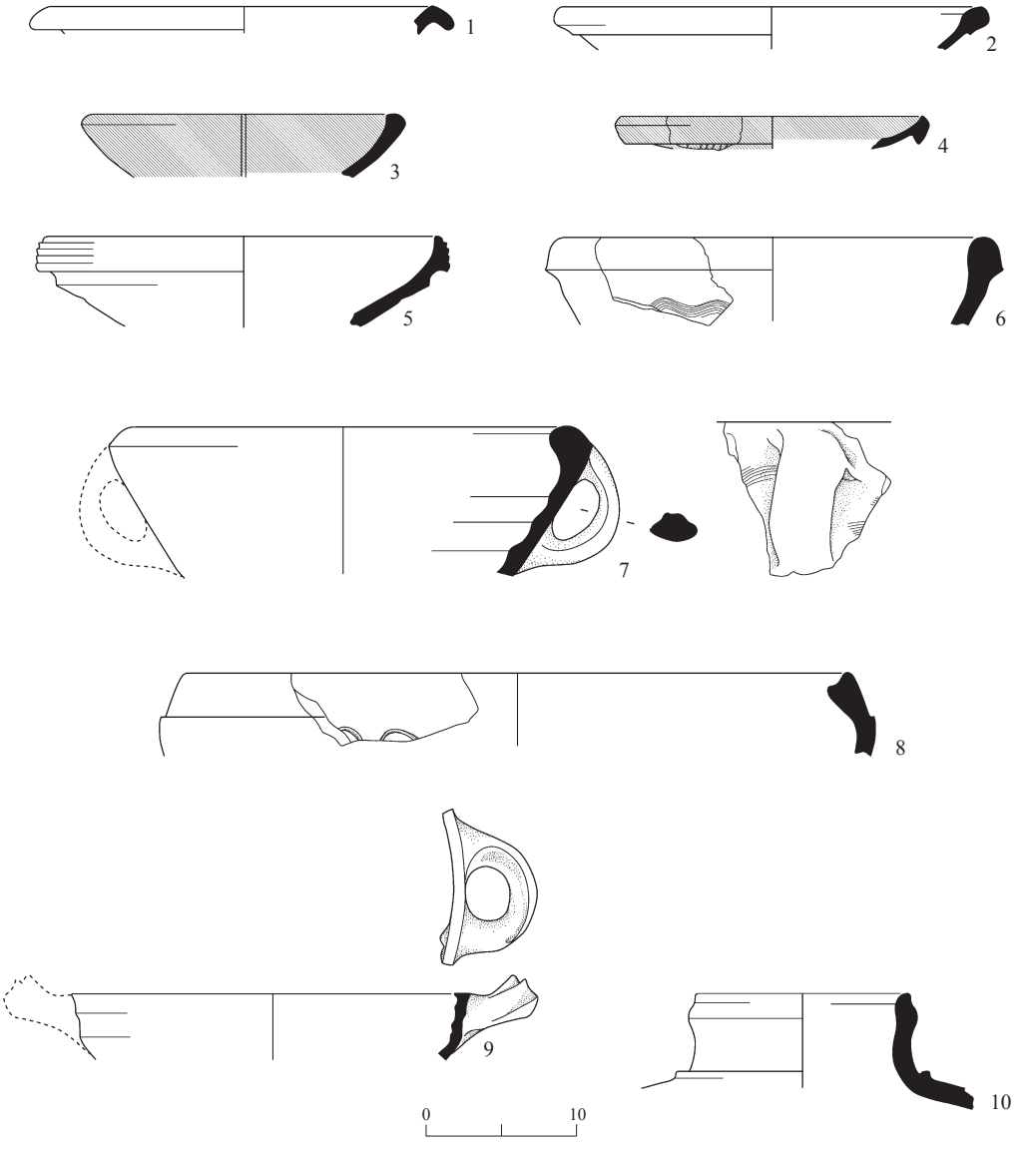

איור 22. שטח C, כלי החרס מהתקופות הביזנטית, האומיית והעבאסית.

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור
1	קערה	115	1039/3	טין כתום־אדמדם, חיפוי אדום, ממורק בפנים ובחוץ
2	קערה	115	1005/2	טין כתום־אדמדם
3	קערה	116	1037/3	טין כתום־אדמדם, חיפוי אדום, ממורק בפנים ובחוץ
4	קערה	115	1055/1	טין כתום, חסמים לבנים מעטים, חיפוי אדום בפנים ובחוץ
5	קערה	115	1039/1	טין חום, חסמים לבנים, ליבה אפורה
6	קדרה	116	1037/2	טין חום, חסמים לבנים, ליבה שחורה
7	קדרה	116	1037/1	טין כתום, חסמים לבנים גסים, ליבה חומה
8	קדרה	100	1012/1	טין חום־אפרפר, חסמים לבנים, ליבה חומה־אפרפרה
9	סיר בישול	101	1001/12	טין אפור, חסמים לבנים, ליבה שחורה
10	קנקן	101	1001/2	טין חום, חסמים לבנים, ליבה שחורה

מס׳ 8 הוא קדרה גדולה (אגן), המאופיינת בזיווי מדורג מתחת לשפה מבחוץ. כלי זה נמצא בכמה אתרים בגליל, ובמיוחד באגן הכנרת, ומתוארך לתקופה האומיית (Stacey 2004:97, Fig. 5.11:1–3).

סיר בישול (איור 22:9).— הכלי פתוח, ולו שתי ידיות אוזן אופקיות. לכלי זה משך חיים ארוך, החל מהתקופה הרומית המאוחרת וכלה בתקופה העבאסית (אבו־עוקסה תשס״ה:74; איור 23:8–10).

קנקן (איור 22:10).— הקנקן מתאפיין ברכס מתחת לצוואר זקוף למדי, המסתיים בשפה פשוטה. כלי זה אופייני לשלהי התקופה הביזנטית ולתקופה האומיית (Avissar 1996:147–148, Fig. XIII111:2).

התקופה הפאטימית

קערות (איור 23:1–6).— כלים מס׳ 1 ו־2 מתאפיינים בזיגוג בגוונים חום, ירוק וצהוב על חיפוי לבן. קערות אלו משויכות ביקנעם לטיפוס 2, ומתוארכות למאות הח׳–הט׳ לסה״נ (Avissar 1996:77; Fig. XIII.2:3). קערות מס׳ 3–6 מתאפיינות בעיטור סגרפיטו תחת זיגוג בגוונים חום, ירוק וצהוב. אלה משויכות ביקנעם לטיפוס 7 ומתוארכות למאות הט׳–הי״א לסה״נ (Avissar 1996:81–82, Fig. XIII.7:1–6).

כלי בישול (איור 23:7–12).— מחבתות מס׳ 7 ו־8 מתאפיינות בשפה משולשת, מקופלת כלפי חוץ ומעוטרת בידיות מדף קטנות. פנים הכלים מזוגג בחלקו בחום כהה. כלים אלה משויכים ביקנעם לטיפוס 13 ומתוארכים למאות הי׳–הי״א לסה״נ (Avissar 1996:141, Fig. XIII.100:3). סירי בישול מס׳ 9–12 מתאפיינים בשפה מעוגלת, שמתחתיה, בחוץ, תעלה רדודה וכתמי זיגוג. כלים אלה משויכים ביקנעם לטיפוס 5 (Avissar 1996:132–133, Fig. XIII.92:5).

מכסה (איור 23:13).— מכסים דומים נמצאו ביקנעם (Avissar 1996:146–147, Fig. XIII.110:2).

איור 23 ◂

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור
1	קערה	110	1022/2	טין חום, זיגוג חום, ירוק וצהוב על חיפוי לבן בפנים ובחוץ, על השפה בחוץ ועל הדפנות כתמי זיגוג ירוק
2	קערה	110	1022/18	טין חום, זיגוג ירוק וצהוב על חיפוי לבן בפנים ובחוץ
3	קערה	114	1028/1	טין חום, זיגוג חום, ירוק וצהוב על חיפוי לבן בפנים ובחוץ, עיטור סגרפיטו בפנים
4	קערה	110	1022/19	טין חום, חסמים לבנים, עיטור בסגרפיטו וזיגוג חום, ירוק וצהוב בפנים על חיפוי לבן המופיע גם בחוץ
5	קערה	110	1022/1	טין חום, חסמים לבנים, עיטור בסגרפיטו וזיגוג חום, ירוק וצהוב בפנים על חיפוי לבן המופיע גם בחוץ
6	קערה	110	1022/9	טין חום בהיר, זיגוג אלקלי בפנים
7	מחבת	110	1022/8	טין כתום, חסמים לבנים גסים, ליבה חומה
8	מחבת	100	1000/1	טין חום־אפרפר, חסמים לבנים, ליבה חומה בהירה
9	סיר בישול	110	1022/5	טין כתום אדמדם, כתם זיגוג על השפה בפנים
10	סיר בישול	110	1022/7	טין חום, חסמים לבנים, ליבה חומה
11	סיר בישול	110	1022/6	טין חום־אדמדם, חסמים לבנים, ליבה חומה
12	סיר בישול	110	1022/4	טין אדמדם, כתמי זיגוג תחת השפה בחוץ, ליבה חומה
13	מכסה	110	1022/3	טין חום, חסמים לבנים גסים, ליבה שחורה

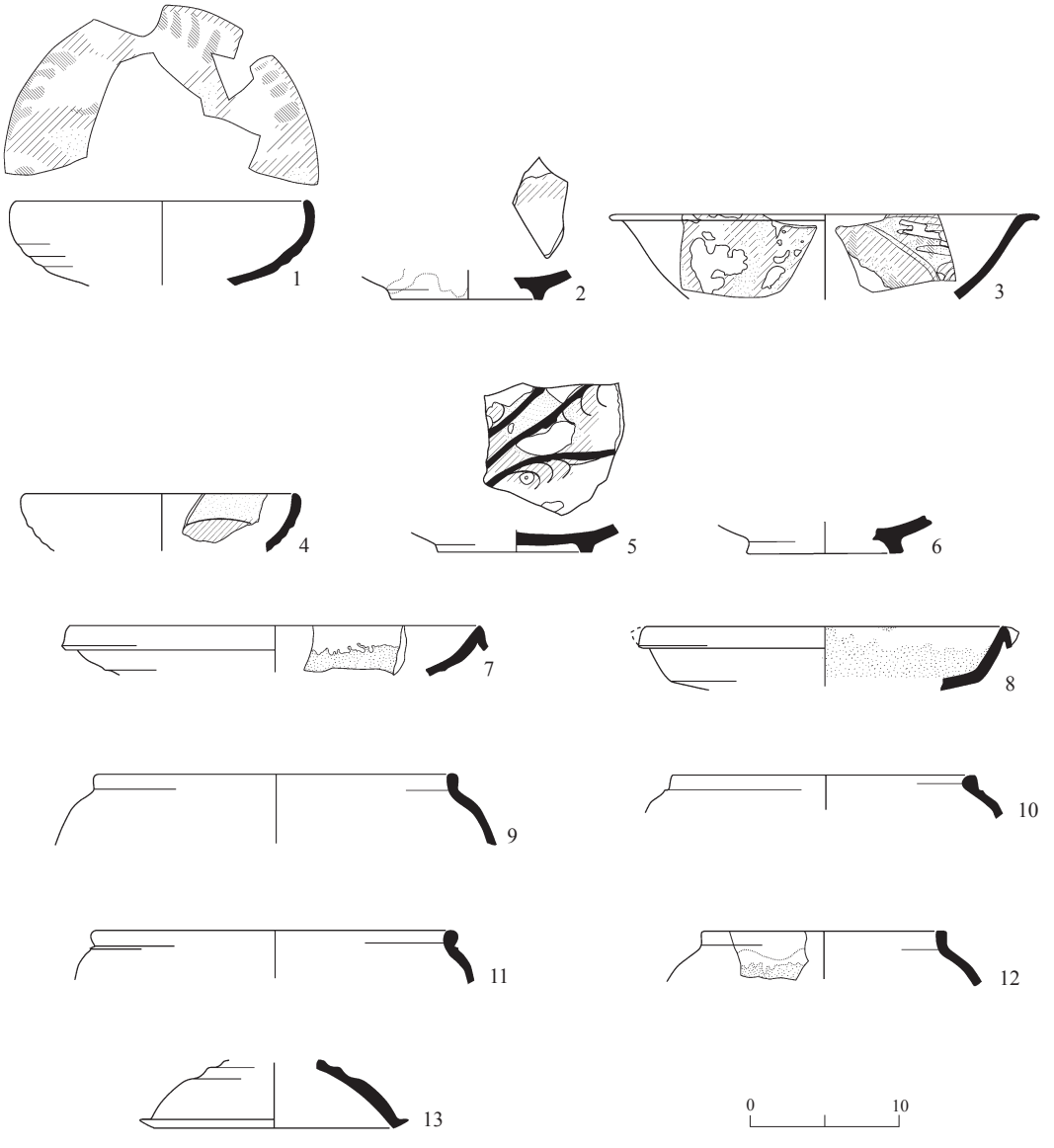

איור 23. שטח C, כלי החרס מהתקופה הפאטימית.

כף טייחים (איור 24).— הכלי עשוי מברזל במקשה אחת (6 × 26 ס״מ) ומורכב מכף שטוחה מלבנית (6 × 13 ס״מ, עובי 0.7–0.2 ס״מ) וידית הצמודה לה בתשעים מעלות (כ־20 ס״מ אורך; חתך מלבני 1.5–1.0 ס״מ). לא ידועות הקבלות מהתקופה הנדונה. כלים דומים ואחרים ידועים בתקופה הרומית בטאונוס, הסן, שבגרמניה (Johnson 1987:61, Fig. 25) ובתקופה הצלבנית במצד עתרת (בועז 1999:215, איור 13).

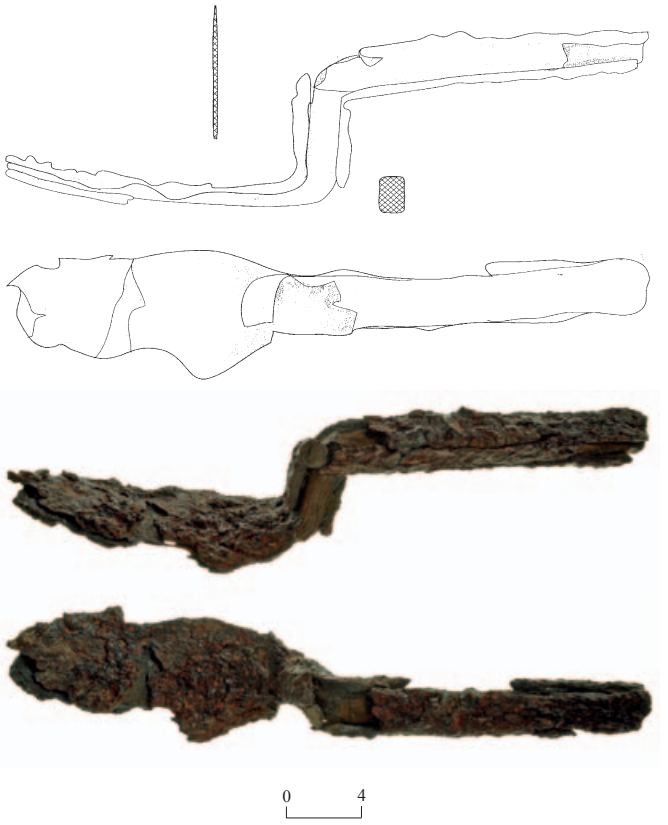

איור 24. שטח C, כף טייחים מברזל.

התקופה הממלוכית

קערות (איור 25:1–4).— קערות מס׳ 1 ו־2 מתאפיינות בדופן מזווה וזיגוג ירוק בפנים, ולעתים גם בחוץ. הן משויכות לטיפוס 1.1.4 של אבישר ושטרן ומתוארכות למאה הט״ו לסה״נ (Avissar and Stern 2005:12–15, Fig. 5:4, 9). קערה מס׳ 3 מזוגגת בפנים ומעוטרת בפסי סגרפיטו, ומשויכת לטיפוס 1.1.5.2 של אבישר ושטרן המתוארך למאות הי״ד–הט״ו לסה״נ (Avissar and Stern 2005:16–18, Fig. 6:5–7). כלי מס׳ 4 הוא בסיס של קערת ייבוא מאיטליה; הוא מעוטר בסגרפיטו ומתוארך למאות הי״ד–הט״ו לסה״נ (Avissar and Stern 2005:71, Fig. 31:4).

קנקנים (איור 25:5–7).— קנקן מס׳ 5 מתאפיין בשפה שטוחה משוכה כלפי חוץ וצוואר מצולע נוטה חוצה. לקנקנים מס׳ 6 ו־7 שפה עבה ומתחתיה רכס ותעלה עמוקה בין השפה לרכס. זהו טיפוס 63 בסקר הגליל (Frankel et al. 2001:70, Fig. 3.12:12–13) וטיפוס 14 ביקנעם (Avissar 1996:153, Fig. XIII 121:1–2).

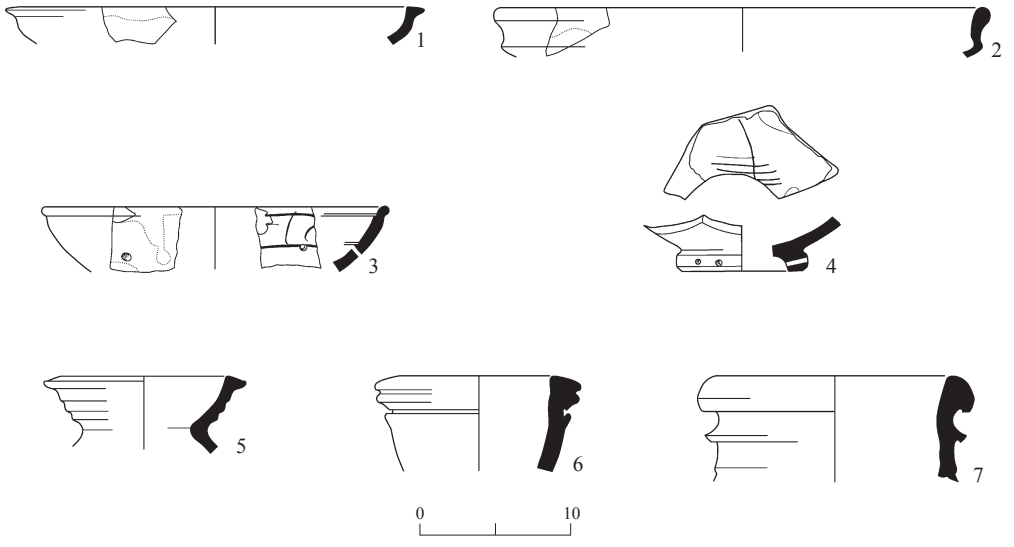

איור 25. שטח C, כלי החרס מהתקופות הצלבנית, הממלוכית והעות׳מאנית.

מס׳	הכלי	סל	לוקוס	תיאור
1	קערה	1001/7	101	טין כתום־אדמדם, זיגוג ירוק בתוך הכלי ועל השפה
2	קערה	1000/3	100	טין כתום, זיגוג ירוק על חיפוי לבן בפנים ובחוץ
3	קערה	1010/2	104	טין אפור, זיגוג חום־צהבהב על סגרפיטו, בחוץ כתמי זיגוג תחת השפה, על הדופן נמצא חור המעיד על תיקון
4	קערה (יבוא מאיטליה)	1001/3	101	טין כתום, זיגוג ירוק בפנים על סגרפיטו, בבסיס חורים המעידים על תיקון
5	קנקן	1065/9	126	טין חום־אדמדם, חסמים לבנים, ליבה שחורה
6	קנקן	1063/1	125	טין כתום־אדמדם, חסמים לבנים, ליבה שחורה
7	קנקן	1010/1	104	טין חום־אדמדם, חסמים לבנים גסים, ליבה שחורה

סיכום

בכפר אעבלין נערכו בעבר חפירות מספר, שבהן התגלו בעיקר מתקנים, מערות קבורה ומחילות מסתור. בחפירתנו נחשפו לראשונה חלקים ממבני מגורים, המעידים על רצף יישובי למן התקופה הרומית עד התקופה העות׳מאנית. מקווה הטהרה שנחשף בשטח B ושרידי המבנה בשטח C, שבו נמצאו כלי חרס האופייניים ליישובים היהודיים בגליל, מעידים כי את ראשית קיומו של היישוב היהודי אבלַים, הידוע מן המקורות, ניתן לייחס לתקופה הרומית הקדומה. היישוב היהודי המשיך להתקיים בתקופה הרומית התיכונה, כפי שמעיד מכלול כלי החרס מן המבנה בשטח C, ובו כלים מטיפוסים B3 ו־B4 ממשפחת כפר חנניה.

בתקופה הביזנטית מופיעות קערות מיובאות מפוקייה, מקפריסין ומצפון אפריקה. קערות אלה אופייניות למערב הגליל, שם התבססה הנצרות (Frankel et al. 2001:114–116), ונראה שגם באעבלין הייתה אוכלוסייה נוצרית. שינוי זה בהרכב האוכלוסייה מתאים לתהליך שהתרחש בגליל במעבר מהתקופה הרומית לביזנטית: היישוב היהודי בגליל העליון שמר על צביונו, היישוב הפגני בצפון עמק עכו התנצר, ואילו היישוב היהודי בדרום עמק עכו פינה את מקומו ליישוב הנוצרי. נראה שהאוכלוסייה הנוצרית המשיכה לחיות באעבלין עד לימי ד׳אהר אל־עומר במאה הי״ח לסה״נ. השרידים שנמצאו בחפירה, לרבות בנייה באבני גזית גדולות במיוחד וממצא עשיר, מעידים על עצמתו של היישוב הכפרי בתקופה הביזנטית ולאחריה, בתקופות הפאטימית, הצלבנית והעות׳מאנית.

הערות

[1] שטח A נחפר בחודש יולי 2001 (הרשאה מס׳ A-3456; נ״צ 21838/74742). את החפירה ניהל ראפע אבו־ריא. סייעו חגית טחן־רוזן (ציור כלי חרס), דני שיאון (זיהוי ראשוני של המטבעות), אברהם האג׳יאן (מדידות), נטליה זק, רינה ברין ואליזבטה בלשוב (סרטוט). שטח B נחפר בחודשים ינואר, יוני ויולי 2003 (הרשאות מס׳ A-3799, A-3920; נ״צ 21836/74747). את החפירה ניהל המחבר, בסיוע יוסי יעקובי (מנהלה), הווארד סמיטליין (צילום), חגית טחן־רוזן (ציור כלי חרס), דני שיאון (זיהוי ראשוני של המטבעות), ואדים אסמן וויאצ׳סלב פירסקי (מדידות), נטליה זק, רינה ברין ואליזבטה בלשוב (סרטוט); עדנה שטרן, דינה אבשלום־גורני ואנסטסיה שפירו (זיהוי כלי חרס). היזמים, משפחת דאוד ותחום שימור פעלו למען שימור המקום והצגתו. שטח C נחפר בחודש אוגוסט 2009 (הרשאה מס׳ A-5721; נ״צ 218358/747493) צמוד לכנסיית סנט ג׳ורג׳, בראש גרעין הכפר. את החפירה ניהל המחבר בסיוע י׳ לבן (מנהלה), הווארד סמיטליין (צילום), חגית טחן־רוזן (ציור כלי חרס), ר׳ משייב וו׳ נמיצניצר (מדידות וסרטוט) ונטליה זק (תכניות).

[2] אין ציורים או תצלומים של המקטרות, אלא רק חתכים; תיאור מפורט של דגמי העיטור שעליהם ושיוכם הטיפולוגי נזכרים בטקסט.

הפניות

אבו־עוקסה ה׳ תשס״ח. **בית שאן בתקופה האיסלאמית הקדומה I ו־II (661–969 לסה״נ) לאור הממצא הקיראמי מחפירת ״מרכז התיירות״**. עבודת מוסמך, אוניברסיטת חיפה. חיפה.

אבי־יונה מ׳ תשכ״ג. **גיאוגרפיה היסטורית של ארץ־ישראל: למן שיבת־ציון ועד ראשית הכיבוש הערבי**. ירושלים.

אביעם מ׳ תשס״ג. דרך רומית בנחל אבלים. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 114: 17.

אביעם מ׳ תשס״ח. **יודפת: מקרה מבחן להתפתחות היישוב היהודי בגליל בתקופת הבית השני**. עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן. רמת גן.

אבשלום־גורני ד׳ תשנ״ט. **קנקני התקופה ההלניסטית, רומית וביזנטית בגליל המערבי: היבטים כרונולוגיים, טיפולוגיים ורגיונאליים**. עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר אילן. רמת גן.

אבשלום־גורני ד׳ תש״ס. מערת קבורה מהתקופה הביזאנטית בבית שאן. **עתיקות** 39: 49*–60*.

אבשלום־גורני ד׳ 2002. חפירות בח״רבת אל־שביכה: כלי החרס. בתוך צ׳ גל, עורך. **ארץ צפון: קובץ מאמרים בארכיאולוגיה של הגליל**. ירושלים. עמ׳ 227–254.

אלגביש י׳ תשל״ז. **שקמונה: הקרמיקה מהתקופה הרומאית**. חיפה.

בועז א״ג 1999. החיים בממלכת ירושלים: הראיות הארכיאולוגיות. בתוך ס׳ רוזנברג, עורכת. **אבירי ארץ־הקודש: ממלכת ירושלים הצלבנית** (קטלוג מוזיאון ישראל 423). ירושלים. עמ׳ 206–215.

בן־תור א׳ תשכ״ו. החפירות בחורבת עוצה. **עתיקות** ג: 1–24.

ברסלבי י׳ תשי״ד. **לחקר ארצנו — עבר ושרידים**. תל אביב. גורין־רוזן י׳, כרך זה. ממצאי הזכוכית מהחפירות באעבלין.

גרן ו׳ תשמ״ה. **תיאור גיאוגרפי, היסטורי וארכיאולוגי של ארץ־ישראל** 6: **הגליל** (א) (תרגום ח׳ בן־עמרם). ירושלים.

זבולון ע׳ תשל״ח. כלי החרס של רשאייה אל־פוחאר. בתוך ש׳ אפלבאום, ש׳ דר, י׳ פלג וי׳ רות, עורכים. **החרמון ומרגלותיו: קובץ מחקרים ומאמרים**. תל אביב. עמ׳ 190–197.

ח״יסרו נ׳ 1945. **ספרנאמה** (תרגום מפרסית לערבית: יחיא ח׳שאב). קהיר.

יתאח מ׳ תש״ס. אעבלין. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 110: 112–113.

מוקארי ע׳ תשנ״ט. אעבלין. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 110: 24–26.

נווה י׳ תשל״ח. **על פסיפס ואבן: הכתובות הארמיות והעבריות מבתי־הכנסת העתיקים**. ירושלים.

סטפנסקי י׳ תשס״ג. חורבת משכנה. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 114: 22–23.

ספראי ש׳ תשמ״ב. היישוב היהודי בגליל ובגולן במאות השלישית והרביעית. בתוך צ׳ ברס, ש׳ ספראי, י׳ צפריר ומ׳ שטרן, עורכים. **ארץ־ישראל מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי** א׳. ירושלים. עמ׳ 144–179.

פייג נ׳ תש״ס. מערת קבורה רומית באעבלין. **עתיקות** 38: 49*–53*.

רול י׳ תשמ״ו. סיור לאורך כביש־רומי בגליל מערבי. בתוך מ׳ ידעיה, עורך. **קדמוניות הגליל המערבי: קובץ מאמרים**. תל אביב. עמ׳ 297–303.

שבטיאל י׳ תש״ע. **מקלטי מצוקים ומערכות מסתור בגליל: היישוב היהודי בגליל בתקופה הרומית הקדומה על סמך מחקר חללים תת־קרקעיים**. עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן. רמת גן.

שיאון ד׳ תשס״ב. ציפורי. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 113: 25–28.

Adan-Bayewitz D. 1993. *Common Pottery in Roman Galilee: A Study of Local Trade*. Ramat Gan.

Avissar M. 1996. The Medieval Pottery. In A. Ben-Tor, M. Avissar and Y. Portugali. *Yoqne‘am* 1: *The Late Periods* (Qedem Reports 3). Jerusalem. Pp. 75–172.

Avissar M. 2005. *Tel Yoqne‘am: Excavations on the Acropolis* (IAA Reports 25). Jerusalem.

Avissar M. and Stern E.J. 2005. *Pottery of the Crusader, Ayyubid and Mamluk Periods in Israel* (IAA Reports 26). Jerusalem.

Avshalom-Gorni D. and Getzov N. 2002. Phoenicians and Jews: A Ceramic Case-Study. In A.M. Berlin and A.J. Overman eds. *The First Jewish Revolt: Archaeology, History, and Ideology.* London–New York. Pp. 74–83.

Barag D. 1979. A New Source concerning the Ultimate Borders of the Latin Kingdom of Jerusalem. *IEJ* 29:197–217.

Barag D. and Hershkovitz M. 1994. Lamps from Masada. In *Masada* IV: *The Yigael Yadin Excavations 1963–1965, Final Reports.* Jerusalem. Pp. 1–147.

Bar-Nathan R. 2006. *Masada* VII: *The Yigael Yadin Excavations 1963–1965, Final Reports; The Pottery of Masada.* Jerusalem.

Boas A. 2000. Medieval and Post-Medieval Finds. In Y. Hirschfeld. *Ramat Hanadiv Excavations: Final Report of the 1984–1998 Seasons.* Jerusalem. Pp. 211–225.

Cumming J. ed. 1998. *Butler's Lives of the Saints: August.* Tunbridge Wells.

Frankel R., Getzov N., Aviam M. and Degani A. 2001. *Settlement Dynamics and Regional Diversity in Ancient Upper Galilee: Archaeological Survey of Upper Galilee* (IAA Reports 14). Jerusalem.

Gal Z. and Alexandre Y. 2000. *Ḥorbat Rosh Zayit: An Iron Age Storage Fort and Village* (IAA Reports 8). Jerusalem.

Guz-Zilberstein B. 1995. The Typology of the Hellenistic Coarse Ware and Selected Loci of the Hellenistic and Roman Periods. In E. Stern. *Excavations at Dor, Final Report* I, B: *Areas A and C; The Finds* (Qedem Reports 2). Jerusalem. Pp. 289–433.

Hayes J.W. 1972. *Late Roman Pottery.* London.

Hayes J.W. 1980. *A Supplement to Late Roman Pottery.* London.

Hayes J.W. 1992. *Excavations at Saraçhane in Istanbul* II: *The Pottery.* Princeton.

Hütteroth W. and Abdulfattah K. 1977. *Historical Geography of Palestine, Transjordan and Southern Syria in the Late 16th Century* (Erlanger geographische Arbeiten, Sonderband 5). Erlangen.

Johnson A. 1987. *Römiche Kastelle des 1. und 2. Jahrhunderts n. Chr. in Britannien und in den germanischen Provinzen des Römerreiches* (Kulturgeschichte der antiken Welt 37). Mainz.

Kool R. This volume. Coins from I'billin.

Magness J. 1993. *Jerusalem Ceramic Chronology: Circa 200–800 CE* (*JSOT*/ASOR Monograph Series 9). Sheffield.

Rosenthal-Heginbottom R. 1995. Imported Hellenistic and Roman Pottery. In E. Stern. *Excavations at Dor, Final Report* I, B: *Areas A and C; The Finds* (Qedem Reports 2). Jerusalem. Pp. 183–288.

Shapiro A. Forthcoming. The Hospitaller Compound: Tobacco Smoking Pipes and Nargile Heads. In E.J. Stern and D. Syon. 'Akko, the Excavations of 1991–1998, II: The Late Periods. *IAA Reports.*

Silberstein N. 2000. Hellenistic and Roman Pottery. In Y. Hirschfeld. *Ramat Hanadiv Excavations: Final Report of the 1984–1998 Seasons.* Jerusalem. Pp. 420–469.

Simpson St. J. 2000. The Clay Pipes. In R.P. Harper and D. Pringle. *Belmont Castle: The Excavations of a Crusader Stronghold in the Kingdom of Jerusalem* (British Academy Monograph in Archaeology 10). Oxford. Pp. 141–147.

Stacey D. 2004. *Excavations at Tiberias, 1973–1974: The Early Islamic Periods* (IAA Reports 21). Jerusalem.

Stern E. 1982. *Material Culture of the Land of the Bible in the Persian Period, 588–332 B.C.* Warminster–Jerusalem.

Tzaferis V. 1989. *Excavations at Capernaumm* I: *1978–1982.* Winona Lake.

Wartburg M.L. von. 2001. Types of Imported Table Ware at Kouklia in the Ottoman Period. *RDAC* 2001:361–389.

Wightman G.J. 1989. *The Damascus Gate, Jerusalem: Excavations by C.-M. Bennett and J.B. Hennessy at the Damascus Gate, Jerusalem, 1964–66* (BAR Int. S. 519). Oxford.

REMAINS FROM IRON AGE IIB UNTIL THE OTTOMAN PERIOD AT I'BILLIN

RAFEH ABU-RAYA
(PP. 91*–126*)

Three excavations in the village of I'billin (Areas A–C; Fig. 1; Plans 1–6) yielded 13 occupation layers from Iron Age IIB to the Ottoman period (Table 1). The excavated areas are located in the heart of the ancient village. Strata XIII–XI yielded no finds apart from Iron Age IIB, Persian and Hellenistic potsherds (Fig. 19), attesting to the site's occupation during those periods. Most of the finds are from Strata X–I, dating from between the Early Roman and the Ottoman periods. The remains from the Early and Middle Roman periods (Area B, Strata X–IX) include a ritual bath (*Miqweh*; L187) and an underground hiding complex (L118, L119), indicating that a Jewish settlement existed at the site (Plan 2; Fig. 4). The Byzantine period (Stratum VII) is represented by architectural remains (Area A, B; Plans 1, 2), as well as by bowls imported from Phoenicia, Cyprus and North Africa (Figs. 2:1–4; 13:3; 22:1–4). Such bowls are characteristic of western Galilee, where Christianity became established, and I'billin probably had a Christian population until the Ottoman period, as shown by the Christian-style burial found in Area B (Fig. 12). The current excavation is an important contribution to the previous excavations at the site, since for the first time it exposed the remains of dwellings from various occupation periods.

CAPTIONS TO ILLUSTRATIONS

Fig. 1. Location map.
Plan 1. Area A, Strata VII and I, plan and sections.
Fig. 2. Area A, Byzantine pottery.
Fig. 3. Area A, Mamluk and Ottoman pottery.
Plan 2. Area B, Strata X–VII, plan and sections.
Fig. 4. Area B, Stratum X, ritual bath, looking north; note the blocked opening leading to a passage.
Fig. 5. Area B, Stratum VIII, threshold in W15, looking north.
Fig. 6. Area B, Stratum VIII, Installation 183 beneath W2 and W6, looking north.
Fig. 7. Area B, general view to the east.
Fig. 8. Area B, Stratum VII, the Byzantine building, looking north.
Fig. 9. Area B, Stratum VII, the eastern room and the pool in the Byzantine building, looking south.
Fig. 10. Area B, Stratum VII, the southern and central rooms in the Byzantine building, looking south.
Fig. 11. Area B, Stratum VII, the staircase in the western part of the Byzantine building, looking north.
Plan 3. Area B, Strata IV–III (for sections, see plan 2).
Fig. 12. Area B, Stratum IV, Burial 177 cutting through W11 and the limestone floor of Room 184, looking east.
Plan 4. Area B, Stratum I (for sections, see plan 2).
Fig. 13. Area B, Late Roman, Byzantine and Umayyad pottery.
Fig. 14. Area B, Abassid and Fatimid pottery.
Fig. 15. Area B, Crusader, Mamluk and Ottoman pottery.
Plan 5. Area C, Strata X–IX, plan and sections.
Fig. 16. Area C, general view to the south.
Plan 6. Area C, Strata VI–IV and II (for sections, see plan 5).
Fig. 17. Area C, Strata VI–V, L115 sealing a quarry, looking southwest.
Fig. 18. Area C, L102, ashlar engraved with the tree of life.
Fig. 19. Area C, Iron Age, Persian and Hellenistic pottery.

Fig. 20. Area C, Early Roman pottery.
Fig. 21. Area C, Middle Roman pottery.
Fig. 22. Area C, Byzantine, Umayyad and Abbasid pottery.
Fig. 23. Area C, Fatimid pottery.
Fig. 24. Area C, iron trowel.
Fig. 25. Area C, Crusader, Mamluk and Ottoman pottery.
Table 1. Occupation Strata according to excavation areas.